

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van meenten tot merken : een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise merken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568)

Kos, H.A.

Citation

Kos, H. A. (2009, June 24). *Van meenten tot merken : een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise merken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14523>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14523>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

3. Eenheid naar buiten, veelheid van binnen? Conflicten over de schaar- en bosbrieven (1500-1600)

Het succes van reglementen als schaar- en bosbrieven hing af van handhaving en naleving. Regels kunnen immers overtreden worden en dat kon in het nadeel maar ook in het voordeel zijn van een bepaalde groep gerechtigden. Gevolg was meestal een intern conflict.¹ Ook derden, onder wie niet de minste, de landsheer, konden moeilijkheden veroorzaken. Daarom werden de regels zo opgesteld dat een zekere mate van controle mogelijk was. Er werden sancties gelegd op overtredingen, bijvoorbeeld verbeurdverklaring van vee. Tevens werden er geldboetes uitgedeeld. Voor de inkomsten werd een verdeelsleutel bepaald, waarbij rekening werd gehouden met die landsheer of zijn ambtenaren, met de controleurs en met andere belanghebbenden, zoals de aangevers.

De schaar- en bosbrieven waren vrij uitgebreide reglementen die op veel zaken betrekking hadden, maar zij waren vooral bedoeld om het grazen van rundvee en paarden op de meenten, het hoeden van schapen op de heiden en het kappen van hout in het bos te reguleren. Het is duidelijk geworden dat niet iedereen gebruik mocht maken van de gemene gronden. Tevens konden niet alle gerechtigden in gelijke mate daarvan gebruik maken. De bedoeling was de groep gebruikers in aantal en hun daadwerkelijke *verbruik* op peil te houden, waardoor goed behoud, beheer en gebruik van die gronden mogelijk werden. Echter, regulering is één ding, handhaving een ander.

Op deze plaats is het noodzakelijk om te bezien of de schaar- en bosbrieven onderling rumoer opleverden, met andere woorden, in welke mate hielden de gerechtigden zich aan de daarin vervatte bepalingen en regels. De onderlinge verhoudingen waren niet altijd goed, soms zelfs zodanig slecht dat binnen het collectief groepen elkaar aanklaagden en geschillen voor de landsheerlijke rechtbanken brachten. In zekere zin werden de collectieve gebruiksrechten door dergelijke acties ondermijnd en werd impliciet ruimte aan de overheid verschaft om daarop greep te krijgen. Daarmee wordt ook de kwestie behandeld of er sprake was van de door Van Zanden geïntroduceerde paradox. Tevens wordt gekeken of 'Hardins tragedie' of het drama-scenario van Ostrom zich heeft voltrokken. Achtereenvolgens worden geschillen over het gebruik van de venen, heiden (schapenhouderij) en de omvang van de schaar behandeld. Er zal bepaald worden of er sprake was van een effectieve regulering; droeg collectief gebruik van de gemene gronden bij aan het succes of het echec van de markeorganisatie? Hierbij neem ik zowel de paradox als een eventueel drama als een eventuele tragiek in ogenschouw. Eerst een korte uiteenzetting over die thesen.

Tragiek, drama en paradox

Niet alleen over het ontstaan en de aard van de merken is discussie, ook over de mate van succes van dergelijke organisaties wordt flink gedebatteerd. De bioloog Gareth Hardin stelde in 1968 de kwestie aan de orde of collectief eigendom en collectief gebruik van gemene gronden konden leiden tot effectief management van natuurlijke rijkdommen.² Er ontstonden globaal gezien twee opvattingen.³ Enerzijds de negatieve opvatting op basis van Hardin; markeorganisaties waren eenvoudigweg niet in staat om gemene gronden en de revenuen daarvan te beschermen tegen individuele belangen.⁴ Deze zouden bijna altijd leiden tot overmatig gebruik, vooral als er geen geaccepteerde en te handhaven reglementen bestonden. Anderzijds leefde een meer positieve opvatting: de meeste markeorganisaties waren vrij succesvol en zelfs gedurende lange perio-

---

¹ Neeson, *Commoners*, 134.

² Het collectief eigendom wordt hier strikt bekeken in het licht van het management. Of de Gooise markegenoten werkelijk eigenaar waren van de gemene gronden, dus de eigendom hadden, komt in hoofdstuk vijf aan de orde en krijgt een vervolg in de appendix.

³ Renes, 'Rural landscape', 86; De Moor e.a., 'Introduction', 19-22, 26-29.

⁴ Hardin, 'The Tragedy of the Commons', 1244.

den, al dan niet onderbroken door korte cycli van tegenslag. De kritiek op Hardin spitte zich toe op het door hem niet gemaakte onderscheid tussen het ongereguleerde (*open acces regimes*) versus het gereguleerde, de *common property regimes*: een aantal gebruikers stelde in onderling overleg regels op en bepaalde sancties indien deze werden overtreden, teneinde hun gemene grond te beschermen.⁵ Tevens bekritiseerde men het geringe aantal bewijsplaatsen van Hardin. Dit resulteerde in een artikel van Cox, met de veelzeggende titel 'No tragedy on the Commons'.⁶ Volgens Cox waren gebruiksrechten op gemene gronden doorgaans scherp omschreven. Bovendien was het management daarvan bewonderenswaardig succesvol.

Ostrom is de bekendste 'tegenstandster' van Hardin. Een aantal factoren, door haar omschreven als *common pool resources*, was van invloed op het al dan niet effectief voortbestaan van een common. Indien de grenzen van merken en de identiteit van de gerechtigden scherp omschreven waren, er voldoende draagvlak aanwezig was om de reglementen te handhaven plus de afwezigheid van overheidsbemoeienis, was er voor de meeste merken geen tragiek te bespeuren. Ook afdoende supervisie en sancties waren van gewicht, alsmede de mogelijkheid voor de gerechtigden om (intern) conflicten op te lossen en invloed uit te oefenen op beslissingen.⁷

Naar het oordeel van De Moor e.a. lag de verdienste van de studie van Ostrom niet zozeer in de aan- of afwezigheid van de door haar gedestilleerde *common pool resources*, maar in het benoemen van die zaken om daar analyses op los te laten. De studie van Ostrom zou overigens niet voldoende gericht zijn op fenomenen als privatisering en de verdeling of verarming van gemene (agrarische) grond, waardoor het een beperkt inzicht geeft in de omstandigheden die leiden tot falen en ontmanteling.⁸ Bovendien was haar onderzoek voornamelijk gericht op de analyse van case-studies van commons die betrekking hadden op visserij, irrigatiesystemen en andere aan water gelieerde zaken, die per definitie ook tot de succesvolle konden worden gerekend.⁹

Ostrom kwam met Hess nog eens terug op de stelling van Hardin. Diens bijkans apocalyptische waarschuwing 'Ruin is the destination towards which all men rush, each pursuing his own best interest in a society that believes in the freedom of the commons. Freedom in a common brings ruin to all'¹⁰, wordt gepareerd met een fraai 'Au contraire, Monsieur Hardin!'. Het is namelijk mogelijk om een common effectief te beheren en te behouden, zolang er maar goede reglementen, instrumenten om conflicten op te lossen en precies afgebakende grenzen tussen de verschillende sociale groepen aanwezig zijn.¹¹

Een andere nuance kwam van Renes. Hij nam een middenpositie in en stelde dat de tegenstanders van Hardin er een te romantisch idee over de preïndustriële agrarische samenleving op na hielden. Er bestaat geen twijfel over de opvatting dat die samenleving weinig succesvol was in het tegengaan van de ontbossing. Aan de andere kant lag de zaak in Nederland anders, waar lange perioden van stabiliteit ervoor zorgden dat de bossen intact bleven.¹² Hoewel Renes zijn conclusie toespitst op het bos, gaat deze deels op voor het voortbestaan of verdwijnen van gemene gronden in het algemeen.

Van Zanden legde in zijn artikel 'The paradox of the marks' de zwakke plek van het gros van de Oost-Nederlandse merken bloot: de gebrekkige handhaving van de reglementen. Doorgaans werd de boel niet op orde gehouden.¹³ De meeste boeren hielden zich niet aan de regels, ook al waren die duidelijk genoeg.¹⁴ Ook de verdeling of splitsing van waardelen zorgde voor een toename van het aantal gebruikers. Zodoende introduceerde het disfunctioneren van merken samen met een groeiende bevolking juist wat dergelijke organisaties trachtten tegen te gaan: ongebreideld gebruik van de gemene

⁵ Renes, 'Rural landscape', 86. Zie Bromley, *Environment and economy*.

⁶ Cox, 'No Tragedy on the Commons', 49-61.

⁷ Ostrom, *Governing the commons*, 58-90; Hess and Ostrom, 'Introduction', 7. Vgl. Dahlman, *The open field system and beyond: a property rights analysis of an economic institution*, 73-74 en McCay, Acheson (ed.), *The culture and ecology of communal resources*.

⁸ De Moor e.a., 'Introduction', 28-29.

⁹ De Moor e.a., 'Preliminary conclusions', 247.

¹⁰ Hardin, 'The Tragedy of the Commons', 1244.

¹¹ Hess, C. and E. Ostrom, 'Introduction: an Overview of the Knowledge Commons', 11: In Hardins theorie schuilen volgens Hess en Ostrom en vele niet bij name genoemde onderzoekers vier gebreken: 1) hij sprak louter over ongereguleerde commons; 2) hij ging uit van weinig tot geen communicatie; 3) en dat ieder mens alleen aan het eigen belang denkt en 4) hij bood maar twee oplossingen om de tragedie tegen te gaan: privatisering of overheidsingrijpen.

¹² Renes, 'Rural landscape', 92-93. Zijn mening was deels gebaseerd op Achterhuis, 'Het milieu als 'commons'', 201-230.

¹³ Van Zanden, 'The paradox of the marks', 125-144.

¹⁴ Hoppenbrouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands', 97.

gronden: de paradox. De teloorgang van die gronden was maar één gevolg, ook de ontginning ervan nam toe. Beide gevolgen vormden een bedreiging voor een plattelands-economie die sterk afhankelijk was van de aanwezigheid en beschikbaarheid van grote arealen gemene grond. De marken echter vertoonden veerkracht en wisten, ergens tussen de zeventiende en het midden van de achttiende eeuw, een nieuwe balans te vinden. Nieuwe reglementen met stringenter bepalingen werden geïntroduceerd, er werden meer maatregelen genomen tegen ontginningen en zandverstuivingen en kwalitatief hoogstaand weiland werd afgescheiden en aldus gepreserveerd. Ook moesten gebruikers betalen voor het laten grazen van vee.¹⁵

Verwant aan bovenstaande geluiden zijn twee opvattingen die over de gesteldheid van de gemene gronden gaan; was die verantwoordelijk voor het ontstaan van markeorganisaties of werd ze juist veroorzaakt door de wijze van beheer van die markeorganisaties. Kort gezegd gaat het over oorzaak of gevolg. Enerzijds verhinderde het bestaan van gebruiksrechten investeringen, weerhield het de boeren ervan om te experimenteren en zorgde het voor conservatieve bedrijfsvoeringen, waardoor de gronden niet ten volle werden benut. Dit mismanagement werd volgens sommigen niet veroorzaakt door die gebruiksrechten, maar door het voortdurende gevaar dat men zich niet aan de reglementen hield, inherent aan collectief gehouden bezit.¹⁶ Anderzijds functioneerde een collectief als een vangnet voor de armere boeren en op welke wijze de gronden ook door een organisatie werden beheerd, men zorgde er altijd voor dat ze niet werden overgeëxploiteerd, waardoor ze ook niet uitgeput raakten.¹⁷ Dit ‘probleem’, oorzaak of gevolg, speelt in de hieronder behandelde zaken een bescheiden rol, maar hoe bescheiden die rol ook was, het had wel invloed op de opvattingen en vooral acties van de verschillende partijen.

Bij bovenstaande moet dus één ding niet vergeten worden: doorgaans kwamen markegenoten tot reglementen die tragedies bij voorbaat uitsloten. Dat deden zij niet omdat ze zo graag op de weidegronden, heidevelden en woeste gronden wandelden, of met zijn allen languit op de heide wilden liggen om rustig naar het zwerk te kunnen turen. Zij deden dat omdat er consensus bestond over het nut, de waarde en het gebruik daarvan, evenals over wie die gronden in welke mate mocht gebruiken en op basis waarvan dat plaatsvond. Of zoals Lord Entle mededeelde over de waarde van de Engelse commons: ‘The value of the common to the commoners consisted precisely in the guarantee given them by custom that no one might use it except holders of tenements which since time out of mind had a right thereto, and that no one might use it to a greater extent than the custom of the manor allowed’.¹⁸

Hoppenbrouwers reageerde sceptisch op de vraag of reglementen als de schaar- en bosbrieven ons iets zeggen over het werkelijke functioneren van marken. Zij geven weliswaar enig inzicht in hoe het markebestuur de gemene gronden wenste te beheren en behouden, maar om de effectiviteit vast te stellen, is meer gedetailleerde studie nodig.¹⁹ Hieronder wordt getracht daaraan te voldoen. Ik begin met het vaststellen van de band tussen de heren van Nijenrode en de graven van Holland. Daarna licht ik enige problemen over zekere venen toe. Dan is het de beurt aan een serieus geschil, en wel die over de schapenhouderij. Vervolgens ga ik in op de perikelen rondom de verlaging van de schaar en ik besluit met het antwoord op de vraag: werkten de reglementen?

De verhouding tussen de heren van Nijenrode en de graven van Holland

Zoals gezegd hadden de heren van Nijenrode hun hoedanigheid als maarschalken of hoftrichters van het Gooise bos te danken aan het stift Elten en waarschijnlijk ook aan de graaf van Holland. In 1280 werd ‘hun’ leen uitgezonderd; de Hollandse graaf pachtte weliswaar het Nardinclant en nam de grafelijke gezagsrechten over, maar Elten kon de koptienden en het toezicht op het bosgebruik in leen blijven uitgeven. Ik vermoed dat de Nijenrodes het leen om en nabij 1330 van Elten hebben verkregen. In eerste instantie waren de verhoudin-

¹⁵ Van Zanden, ‘The paradox of the marks’, 136-137. Overigens meende Van Zanden dat er sprake was van een ‘moral economy’, dat wil zeggen, er stak een zekere mate van bewustzijn of engagement achter het opstellen en handhaven van de reglementen. Zie hoofdstuk drie.

¹⁶ De Moor e.a., ‘Introduction’, 21.

¹⁷ Neeson, *Commoners*; De Moor e.a., ‘Introduction’, 20.

¹⁸ Lord Ernle & Fussel, ‘English Farming’, 297.

¹⁹ Hoppenbrouwers, ‘The use and management of commons in the Netherlands’, 96-97.

gen tussen de Hollandse graven en de Nijenrodes – die dus zowel Hollandse als Eltense ambten bekleedden – dus goed, maar allengs kregen zij het met elkaar aan de stok.

In 1435 komen we een Splinter van Nijenrode (1414-1471) tegen die een toren, huis en hofstede in leen hield van de graaf van Holland.²⁰ Splinter was al in 1426 baljuw geworden en kreeg in dat jaar de opdracht om het huis te Muiden (Het Muiderslot) goed te beheren.²¹ In hetzelfde jaar moest Splinter dat ‘huis’ ontruimen voor een van de kapiteins van de hertog, maar na gebruik zou hij het terugkrijgen.²² Bijna tien jaar later (1436) is Splinter baljuw af, maar hij mocht nog wel gedurende drie jaar het ambt waarnemen voor de kamerling Anthonis van Rochebaroen.²³ Overigens kwam Splinter met Filips de Goede overeen dat hij het land op eigen kosten zou besturen, dus zonder daarvan rekening te doen. De in beslag genomen goederen van vijanden en ballingen en de boetes voor grote misdrijven moest hij wel aan Filips afdragen. In 1431 werd deze rekening ongedaan gemaakt en kreeg Splinter opnieuw een wedde. Daartegenover stond dat hij rekening en verantwoording moest afleggen.²⁴

In de grafelijke rekeningen zien we dat Splinter van Nijenrode en zijn opvolgers jaarlijks een deel van de ontvangsten, verkregen via het baljuw- en rentmeesterschap van Gooiland, aan de abdis van Elten moesten overmaken.²⁵ Uit een ongedateerd bericht van Jan van Beieren aan zijn baljuw Johan van Nijenrode en diens broer Splinter, blijkt dat de heren van Nijenrode verantwoordelijk waren voor de jaarlijkse betaling van de pachtsom aan Elten, inzake de verpachting van de *terra Nardinclant*, volgens de overeenkomst van 1280. Kennelijk werd de pachtsom voldaan uit de opbrengsten van het baljuwschap, niet uit het dienstmansleen. Jan van Beieren wees de Van Nijenrodes erop dat hij in de problemen kwam als er niet werd betaald: ‘[...] want wij tot groeten starcken verbande dairaf staen, in zwaire pene van banne ende van verbuernisse des lants, so die oude brieve dairaf inhouden [...]’.²⁶ En dat was geheel in overeenstemming met de bepalingen in die ‘oude brieve’. Het zal Jan van Beieren niet lekker hebben gezeten dat er zo laks met deze verplichting werd omgesprongen, immers, hij moest niet alleen op zijn ambtenaren kunnen vertrouwen, ook kon hij het zich niet veroorloven gebied te verliezen (hoewel dat zal hebben meegevallen, ik bedoel, het Gooiland zou niet meteen door Elten worden gevorderd; bovendien zou het niet bij een of twee aanmaningen gebleven zijn).

Dat vertrouwen had Johan nog wel genoten, maar Splinter van Nijenrode lag niet goed te Den Haag. Uit een aantal berichten valt op te maken dat Splinter niet in staat was om naar behoren zijn taken uit te voeren, of, in de ogen van de grafelijkheid, zich op zijn minst onbekwaam gedroeg. Zo liet hij in 1439 verstek gaan in Den Haag. Hij was gesommeerd om verantwoording af te leggen voor de diefstal van een heel schip met lading door inwoners van Muiden. Er werd een dwangmaatregel genomen; indien Splinter niet binnen afzienbare tijd zou verschijnen, dan zou hij ontslagen worden als waarnemend baljuw.²⁷

Nog geen twee of drie jaar later was dat het geval. Het ‘personeelsdossier’ Splinter was klaarblijkelijk dik genoeg. De graaf had een andere baljuw op het oog: Lodewijk van Montfoort. Overman Lalaing zou de overgang moeten bewerkstelligen.²⁸ Maar dat ging niet gemakkelijk. Op 4 juni 1442 werd Splinter gedagvaard om ‘alle brieven ende bethonen van recesses’ van het baljuwschap van Muiden en Gooiland over te leggen en de boel af te handelen.²⁹ Op 11 juli van dat jaar moest hij Muiden verlaten en zou de eindafrekening worden opgemaakt: ‘[...] dat hij ’t slot van Muyden ende bailliuscip voors. van Goylant ruymen soude ende heere Lodewijc [van Montfoort] dairinne laten comen’.³⁰ Hij kreeg uitstel tot 18 juli en vervolgens diende Splinter een herzieningsvoorstel in. Niet lang daarna verkreeg Lodewijk een volledige tegemoetkoming in de

²⁰ MRVG 437-438; De Geer van Oudegein dateert het stuk op 30 januari 1434, ‘Nalezingen’, 43.

²¹ Ibidem, 163, 164.

²² Ibidem, 164.

²³ Ibidem, 166. Het ging hier om Anton de Bourgondië, graaf van La Roche-en-Ardenne en een bastaardzoon van Filips de Goede. Damen, *De staat van dienst*, 300, n.106.

²⁴ Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, 195.

²⁵ NL Na-Ha 3.01.27.02 nrs. 3036-3039, 3039 f.5.

²⁶ MRVG, 445; De Geer van Oudegein, ‘Nalezingen’, 88-89. De Geer van Oudegein maakt melding van een eerder bevel van Jan van Beieren aan zijn baljuw van Gooiland, Johan van Nijenrode, en zijn broer Splinter, om de abdis van Elten jaarlijks ‘hare renten’ uit Gooiland te betalen (z.d.), 88.

²⁷ MJR VI nr. 107 (14 juli 1439), 420.

²⁸ MJR VII nr. 97 (6 mei 1442), 23.

²⁹ Ibidem nr. 111 (4 juni 1442), 25.

³⁰ MJR VIII nr. 64 (11 juli 1442), 130-131.

kosten die hij had gemaakt om Splinter uit Muiden te krijgen. Tegelijkertijd werd van hogerhand bevolen dat de overdracht van Muiden en de ambten terstond moesten plaatsvinden, maar de kinderen van Johan van Nijenrode lieten weten dat alleen aan oom Splinter te doen.³¹ Halverwege december zat Splinter nog waar hij zat, namelijk in het Muiderslot. Uiteindelijk verliet hij het kasteel, maar de financiële afwikkeling vond niet plaats. Berichten uit 1445 over vorderingen van Lodewijk aan Splinter zijn daarvan het bewijs. Op 20 december 1445 kwam er een eind aan: Splinter moest bakzeil halen.³²

Het gedrag van Splinter had geen gevolgen voor zijn familieleden inzake het baljuwschap van Gooiland. De gebroeders Gijsbrecht en Jan van Nijenrode werden in 1462 door Karel de Stoute herbenoemd als kasteleins van het Muiderslot en in het blijkbaar door hen gedeelde baljuw- en rentmeesterschap van Gooiland.³³ Daarbij kregen zij de opdracht om, ‘wederom tot onser ontlastinge’, het stift Elten de vijfentwintig schilden te betalen, ‘als zij siaers heeft erflick up onse voirsr. rentmeesterscip van Goylant’.³⁴ Na de dood van deze gebroeders Van Nijenrode gingen de ambten achtereenvolgens over naar de heer van Abeele, Hendrik Ackerman, Jan van Rietvelt, de heer van IJsselstein, Heiman Jacobszoon, Anton van Lalaing, de graaf van Hoogstraten, Cornelis van Borselen, Jan de Chanu, Wouter van Matenese, Vincent van Lebesteyn, Govert van Haestrecht en Paulus van Loo.³⁵ Met andere woorden, het baljuw- en rentmeesterschap van Gooiland was sinds circa 1477 niet meer in handen van een telg uit de familie Van Nijenrode. De familie behield echter wel het Eltense leen en bleef dus beschikken over het boswachterschap van Gooiland.

Rond het jaar 1500 werd Josina van Nijenrode beleend als 15-jarige opvolger van haar vader Johan van Nijenrode. Enige jaren later, in 1504, werd zij samen met haar zusje hardhandig ontvoerd door de al genoemde Willem Turck.³⁶ Het jaar daarop dwong Willem haar met hem te trouwen, waardoor hij ook de beschikking over haar lenen kreeg. Vervolgens liet Willem zich Willem Turck van Nijenrode noemen. Hij bekwaamde zich vooral in de verdediging van Gooiland tijdens een oorlog met Gelre.³⁷ Het stel kreeg een dochter, Elisabeth. Aangezien zij minderjarig was toen haar vader en moeder stierven, werd Aernout van den Bongard als voogd over haar aangesteld. Zijn zoon Bernard van den Bongard huwde met Elisabeth. Die familie wist halverwege de zestiende eeuw ook de inning van de koptienden als leen over te nemen.³⁸ En als gevolg daarvan noemden zij zich ook heren van Nijenrode.³⁹

Het hoeft echter niet te verbazen dat met de komst van Willem Turck de boel escaleerde.⁴⁰ De bosbrief die hij in 1514 uitvaardigde, wekte namelijk wrevel bij de landsheer. Die wrevel was ook al aan de orde gekomen tijdens de in hoofdstuk vier te bespreken processen van 1470 en 1474. De landsheer was van mening dat de Gooiers niet gerechtigd waren het Gooise bos te gebruiken, laat staan het gewonnen hout te verkopen: ‘[...] ende hadden oick doen hauwen ende dagelick hieuwen de voirs. bosschen ende streuellen, deylende, gebruykende ende vercoipende tot hoeren geliefte ende profijte dat hout, datter af quam’.⁴¹ Ook het aanstellen van houtvesters en andere dienaren zonder toestemming van de graaf was de overheid een doorn in het oog.⁴² Die doorn be-

³¹ Ibidem nrs. 65, 65a (z.d.), 131; nr. 86 (27 juli 1442), 143; nr. 95 (27 juli 1442), 147-148; nr. 96 (z.d.), 148; nr. 97 (z.d.), 148.

³² Ibidem nr. 140 (14 december 1442), 160; nr. 143 (14 december 1442), 161-162; XI 51 (9 juni 1445), 12; XI nr. 62 (23 juni 1445), 17; nr. 87 (14 juli 1445), 22; nr. 182 (20 december 1445), 58.

³³ MRVG, 175.

³⁴ Idem.

³⁵ Ibidem, 177-219.

³⁶ Willem Turck was de zoon van Goderd Turck en Margaretha van Egmond, dochter van de heer van IJsselstein. Het scheen een “‘crijgsman, die de dorpen alhier in den Gelderschen oorlog, zoo te voet als te peerd, getrouwelijck beschermpt heeft” te zijn. Perk, ‘Hortensius over de opkomst en ondergang’, 259. Er volgde nog wel verzet tegen de actie van Turck. Vooral het gebruik van grof geweld riep dat op. Misschien werd Willem daarom de bastaard van IJsselstein genoemd. De Geer van Oudegein, ‘Proeve eener geschiedenis van het geslacht Nijenrode’, 52-53, 56.

³⁷ De Vrankrijker, *Naerdinclant*, 16-18.

³⁸ NHA 117.1: In 1546 werd Aernout van Bongaert als voogd van Elisabeth, dochter van Willem Turck en Josina van Nijenrode, beleend met de tienden in Gooiland.

³⁹ CAP SAGV 32. Dat blijkt onder andere uit een verzoek van Jonkheer Floris van den Bongaert aan de burgermeesters en schepenen van Naarden over de ‘settinge’ van de tienden in 1599: ‘Een versouck van Joncheer Floris vanden Bongaert heer van Nieuwerode [...]’.

⁴⁰ J. Buis, *Historia Forestis*, 157-161. Buis besprak onderstaande uitgebreid. Hij baseert zich echter volledig op Perk, ‘Hortensius over de opkomst en den ondergang’, 254-264, hoofdstuk ‘Het Gooische bosch’. Perk maakte melding van zijn bronnen, waarop bovenstaande is gebaseerd; deze heeft hij vrijwel allemaal in origineel gezien. De meeste stukken zijn verloren gegaan, op enkele na. Perk, ‘Hortensius over de opkomst en den ondergang’, 305-306.

⁴¹ MRVG, 324.

⁴² Idem: ‘[...] roerende den regimente ende hauwen in den voirs. bosschen twelck nyemende geoirloft en wair alzo te doen buyten consent van sijnen prince’.

trof niet alleen de heren van Nijenrode, want die stelden de houtvesters aan, maar ook de handelwijze van de Gooise markegenoten.

Zij waren in hun verweer net zo stellig geweest over het gebruik van het bos als zij waren geweest over het gebruik van de gemene gronden. Sterker, het bos maakte volgens hen deel uit van de gemeente of was op zijn minst daarmee verbonden.⁴³ Het was dan ook volkomen normaal om statuten en ordinanties betreffende dat bos op te stellen, net als het aanstellen van houtvesters en boswachters.⁴⁴ De Gooiers trokken zich dus niet veel aan van de Hollandse graaf... maar ook niet van de heer van Nijenrode. De gebeurtenissen na de uitvaardiging van de vierde bosbrief in 1514 ondersteunen deze bewering.

In 1514 kwam Willem Turck van Nijenrode zoals te doen gebruikelijk eendrachtelijk tot overeenstemming met de dorpelingen van Gooiland over het gebruik van het bos. Maar Hilversum deed later niet meer mee. Willem had zijn blik echter ook gericht op het naburige Loosdrecht en het iets verder gelegen Kortenhoef. Die moesten in zijn ogen ook koptienden betalen. In 1520 liet de lokale rechtbank te Weesp weten dat het haar niet duidelijk was geworden op basis waarvan Turck zijn claim had gebaseerd. De koptienden waren 'heerlicke leengoederen' en derhalve kon Turck niet zomaar 'nieuwe maniere' van tiendheffing voorstellen en ook laten uitvoeren.⁴⁵ En er waren meer problemen, bijvoorbeeld over de windval en het dorre hout; de takken die afgewaaid en de bomen die omgewaaid waren tijdens een storm.⁴⁶ In de bosbrieven wordt daarvan geen gewag gemaakt. Het blijkt dat de dorpen eigenmachtig hun windval of hun aandeel daarin konden verpachten. In 1525 gaven de buurmeester en schepenen van Laren de gedeputeerde van Huizen een volmacht om het dorre hout en de windval in het Gooiersbos te verzamelen.⁴⁷ Niet veel later en in hetzelfde jaar stonden de dorpen Laren, Huizen, Blaricum, Hilversum en Bussum (alle Gooise dorpen dus) de windval en het dorre hout af aan de keizer – dus de landsheer. Het was een tegenprestatie, want de Gooiers waren een aantal jaar daarvoor vrijgesteld van verschillende bedden en 'ommelagen'.⁴⁸ Dit alles voltrok zich zonder dat de heren van Nijenrode werden geïnformeerd. Hiermee zouden zij door de graaf van Holland als holtrichters gepasseerd zijn geweest. Volgens Buis was dat een kapitale blunder.⁴⁹

Doorgaans kwam de windval toe aan de grondheer of de holtrichter. In dit geval zou dat betekenen: het stift Elten en de heer van Nijenrode. Meestal ging dat gepaard met een voorwaarde. De windval kwam hen toe voor zover zij binnen een gestelde termijn dat hout gebruikten of verwerkten.⁵⁰ In Gooiland is daarover niets bekend. De holtrichter, de heer van Nijenrode, had recht op een derde deel, maar de dorpen konden klaarblijkelijk zelf beschikken over delen van de windval en het dorre hout. Het is goed mogelijk dat zij die rechten ook in de Eltense periode hebben verkregen, want anders konden zij niets afstaan aan de graaf van Holland. Dan betreft het inderdaad grondheerlijke rechten die de landsheer in handen wist te krijgen welke hij vervolgens aan de stad Naarden verpachtte.

Willem Turck beriep zich echter, en dus terecht, op zijn rechten. Hij protesteerde bij de Rekenkamer tegen het, buiten zijn kennis en medeweten om, als boete overnemen van zijn deel van de windval en het dorre hout. Vervolgens haalde hij sprokkelhout uit het bos en liet hij bomen kappen. De Gooiers werd verboden om bomen te kappen zo-

⁴³ Ibidem, 325: '[...] als een toebehoeren der gemeente van Goylant [...]'].

⁴⁴ Ibidem, 327: 'Seggende voirt, dat tbosch, dair die voirts. eysscher af gesproken hadde, gelegen was in der voirs. gemeynte ende was een toebehoorte derselver, dairin die voirs. verweeres gehouwen hadden ende hieuwen tot elken VI of VII jaeren na den oirboir van den bossche ende om tvoirs. Hout weder te mogen uutwassen sonder quetse ende dit oick al bij der ouder prescriptie ende costume als boven ende uut crachte van derwelker de voirs. verweeres oick wel hadden mogen maken statuten, ordinancien ende maniere van houtvesters ende dieners in Goeyersbosch, want men alzowel jurisdictie prescriberen mochte als andere goeden'.

⁴⁵ NHA 117.3 (1520).

⁴⁶ Over wat precies tot de windval behoorde was men het niet altijd eens. Soms werden daarom extra bepalingen geformuleerd, bijvoorbeeld dat men hout mocht verzamelen zonder gebruik te maken van scherpe voorwerpen of gereedschappen. Birrel, 'Common rights in the Medieval forest', 31.

⁴⁷ MRVG, 417: '[...] omme mede voir ons te solliciteren ende te procureren angaende tdorre hout ende wyntval van Goyerbosch [...]'. Dat gold ook voor het aandeel van Blaricum: 'Procuratie van Laren, ruerende tdorre hout in Goyerbosch. Oick mede van Blaricom in Goilant'.

⁴⁸ Ibidem, 418-419. Ze deden dat met instemming van al hun inwoners: '[...] soe ist, dat wij buyermeesteren voors. voor onselven ende in den name ende duer expres consent van alle inwoenders van den voorn. dorpen up goeylant gerenunchiert ende te buyten gegaen zijn [afstand hebben gedaan], renunchieren ende gaen te buyten mits desen onsen brieve alle trecht ende actie, die wij ende onse voorvaderen oft nacomelingen souden willen oft mogen pretenderen in de wintval ende dorre houdt vant Goeyersbosch voors. ende dragen deselve ons actie ende al, dat wij daerup souden mogen eysschen, in handen van den voorn. k. Mt. [...]'].

⁴⁹ J. Buis, *Historia Forestis*, 158.

⁵⁰ Ibidem, 202.

lang de kwestie rond de bosbrief niet was opgelost. Doch de Gooise markegenoten volgden het voorbeeld van ‘hun’ holrichter en kapten hun derde deel. Maar zij kapten meer. Volgens een bericht uit een rentmeestersrapport was het rampzalig: ‘[...] boss en wyldernis verdorven [...] Die boemen afgehouden ente niet gemaect’.⁵¹

In 1527 liet Willem aan Naarden zijn ongenoegen blijken over de gang van zaken en de wijze waarop er met hem werd gecommuniceerd.⁵² Turck was vooral verbolgen over de late verwittiging, maar nog meer over de wijziging aangaande het onderwerp. Hij zou een nieuwe houw dan wel bosbrief bepalen en wilde helemaal niet over het verkopen van de windval praten. Kennelijk werd er van alles over het bos bepaald en besloten zonder dat Willem Turck daarvan op de hoogte was of erger, daar enige invloed op kon hebben. Was zijn rol min of meer uitgespeeld?

Enige jaren later bereikte hem een bericht waarin duidelijk wordt dat het bos zeer te lijden had gehad (ca 1530): ‘Dat binnen deese seeven ofte acht jaeren dat den houwe laest in den boss gheweest is [...] den boss niet en hebt connen bewaeren off doen bewaeren, overmits den oorloghe, voer die dyeven, welck daer dach en nacht in gehouwen hebben, alle die van Hylversum en anderen, ende mijn genaedige Heer sijn boss en wyldernis verdorven [...] aldus dat daer binnen deese voorsz. jaeren meer schade in den boss gedaan is, dan of daer twee behoerlijcke houden gehouden waren’.⁵³ Met andere woorden, er was in twee jaar tijd zoveel hout uit het bos verdwenen alsof er twee gebruikelijke houwen hadden plaatsgevonden. Zoals bekend zaten er tussen de houwen periodes van zes of zeven jaar ...

De getuigenverklaringen van 1531 en 1534

Het is natuurlijk veel beter om de tijdgenoten aan het woord te laten.⁵⁴ Aan het begin van de jaren dertig van de zestiende eeuw getuigden eerst zeven poorters van de stad Naarden en even later zeven buren en inwoners van het dorp Huizen over het reilen en zeilen in het bos.⁵⁵ Het waren niet zomaar mensen; alle veertien waren personen van goeden huize en naar eigen zeggen geloofwaardig. Willem Turck had deze lieden bijeengeroepen om ervoor te zorgen dat zijn rechten overeind bleven. De getuigen zelf hadden waarschijnlijk ook belang bij de instandhouding van de bosgebruiken, op basis van de bosbrieven, want zodra daar verandering in kwam, leverde dat risico’s op.

Volgens de Naarders en de Huizers ging het als volgt: voordat er tot kappen werd overgegaan (de houw) vond er eerst een wete plaats door de erfopvolger van de heer van Nijenrode (dus de dan levende en met het maarschalkambt beleende Nijenrode). Deze erfvolger had ook het eerste merkijzer om het hout te ‘tekenen’ of van een merk te voorzien. Daarna was de stad Naarden aan de beurt en als derde en laatste de gezamenlijke dorpen. Er waren dus drie merkijzers. Zo was het altijd gegaan en deze wijze van houtkap verliep rustig en ordentelijk, bovendien op basis van de afspraken in de bosbrieven. Saillant is dat de getuigen zich herinneren dat zij voor de oude blinde Jan van Nijenrode ooit de wete hebben verzorgd. Daarna wordt vermeld dat men niet mag bekeuren in het bos als men niet gegoed is met tiende. Kennelijk was het gegoed zijn inmiddels synoniem met het betalen van de koptiende. Tevens mochten ingezetenen van de Gooise dorpen alleen tienden betalen aan een Van Nijenrode. Tot slot werd de mededeling gedaan dat de heren van Nijenrode altijd rustig met fretten en honden in het Gooiersbos gejaagd hadden. Dit alles hadden de getuigen ook al ‘dick ende menich-

⁵¹ Ibidem, 158-159.

⁵² CAP SAGV 25.3. Perk kwalificeerde het stuk ‘oorspronkelijk’. Perk, ‘Hortensius over de opkomst en den ondergang’, 304. Zie bijlage.

⁵³ Perk, ‘Hortensius over de opkomst en den ondergang’, 260-261.

⁵⁴ Overigens was dat niet ongebruikelijk. Door de vele gewoonterechten en het bestaan van oude en moderne gebruiken, raakte men het spoor vaak bijster. De ouderen kenden de regels en de gewoonten. Pernoud, *De middeleeuwen*, 82.

⁵⁵ CAP SAGV 25. Zie bijlage. Koster-Van Dijk heeft de getuigenverklaring uit 1531 wellicht wel gezien, maar maakt er geen melding van. De getuigenverklaringen zijn ook vrijwel identiek, maar mijns inziens is die van 1531 ook interessant, al is het alleen maar omdat de getuigen poorters van Naarden zijn. Koster-Van Dijk, ‘Gooise bosbrieven’, 190. Perk zag beide getuigenverklaringen wel: ‘[...] begon de Heer van Nijenrode zich op zijne rechten te beroepen, een aantal verklaringen deswegens, ook betrekkelijk het recht van de jacht, werden door bejaarde lieden, tot de voornaamsten van Gooiland behorende, afgelegd.’ En: ‘Die verklaringen, voor de verscheidene Besturen gerechtelijk afgelegd, zijn oorspronkelijk of bij authentique afschriften in het archief van de koptiende’. Perk, ‘Hortensius over de opkomst en den ondergang’, 260, n.1. Thans berusten deze stukken in het Streekarchief Gooi en Vechtstreek te Hilversum. De getuigenverklaring uit 1533 is door Koster-Van Dijk getranscribeerd: ‘Gooise bosbrieven’, 202-203. Overigens is het niet 1533, maar 1534 gezien de gehanteerde paasstijl. Koster-Van Dijk vermoedde dat deze getuigenverklaring te maken kan hebben met de codificatie van gewoonten die door Karel V in 1531 was voorgeschreven. Of het betreft een stuk ten behoeve van een procesdossier. Koster-Van Dijk, ‘Gooise bosbrieven’, 192.

werff van hun ouders gehoord. Op basis van de grote overeenkomsten is het waarschijnlijk dat de getuigen uit 1534 de getuigenis uit 1531 kenden. Maar al deze inspanningen mochten niet baten. De graaf van Holland maakte het Turck alsmaar lastiger en was steeds minder geneigd naar hem te luisteren. Voor het Gooiersbos had dat desastreuze gevolgen.

Het einde van Willem Turck

Onderwijl was Willem vooral onledig met oorlog voeren en had hij nauwelijks controle meer op en over het Gooise bos. Ook een missive van Turck aan de Rekenkamer van Holland in 1545, waarin hij het recht op de windval claimt, zette geen zoden aan de dijk. De Rekenkamer ging niet in op zijn claim en kwalificeerde zijn handelingen als illegale activiteiten.⁵⁶ De afwikkeling van deze zaak maakte Willem niet mee. Om en nabij 1548 blies hij zijn laatste adem uit. In dat jaar verzocht zijn weduwe – de ooit door hem geschaakte Josina – het stadsbestuur van Naarden om een gemeenschappelijke houw, zonder de toestemming van de Rekenkamer. De stadsraad wees het verzoek af omdat het te laat in het jaar was om nog te gaan kappen: '[...] te hoog in 't jaer is en 't loff aen den boem coemt'.⁵⁷ Volgens Buis werd hiermee de invloed van de Van Nijenrodes binnen Stad en Lande van Gooiland verminderd, want de stadsbestuurders speelden onder één hoedje met de graaf. Het bestuur van Hilversum erkende echter plotsklaps de bosbrief van 1514. Hiermee werd de invloed van de Van Nijenrodes juist erkend. Buis zocht hier de werkelijke reden voor de afwijzing van het verzoek van de weduwe van Turck door Naarden.⁵⁸

Josina legde zich niet neer bij de afwijzing. Zij meende dat niet alleen zij maar ook haar voorvaderen in hun recht waren aangetast. In 1552 trachtte zij er opnieuw uit te komen en nodigde het stadsbestuur van Naarden en afgevaardigden uit de dorpen van Gooiland uit om de problemen te bespreken en uit de wereld te helpen. Naarden en Huizen wezen de uitnodiging af. Hilversum, Laren en Blaricum kwamen wel opdagen. De baljuw van Gooiland, ook uitgenodigd, weigerde, maar waarschuwde de weduwe om onder geen beding hout te laten kappen.⁵⁹

De weduwe Josina, Hilversum, Laren en Blaricum werden beschuldigd van insubordinatie en illegale houtkap. Er volgde een proces. Een lid van de Hoge Raad kwam poolshoogte nemen en nam de betrokkenen mee op een reisje door het Gooise bos. Iedereen mocht er het zijne van zeggen. Vervolgens zette hij de weduwe, de afgevaardigden van het stadsbestuur van Naarden en de baljuw om de tafel. Op basis van zijn bevindingen maakte hij proces-verbaal op.⁶⁰ Uit dat proces-verbaal blijkt dat het Gooise bos er belabberd aan toe was. Overal waren grote stukken grond met stobben die uitliepen. De meeste bomen waren gekapt. De bodem was kaal. Er werd strooisel geroofd. Het eikenbos was vervangen door kreupelhout: 'Nog erger was het gesteld in het Eikenbosch, met kort afgehakte stammen in menigte, hier, naar het zeggen des bailluws en de toestemming des buurmeesters, door den onredelijken houw van die van Gooylant veroorzaakt'.⁶¹ De beschuldigingen over en weer waren niet van de lucht, maar er kwam geen uitspraak. Omdat het pleit niet werd beslecht, ging de ongeoorloofde en ongebreidelde houtkap door en allengs verdween het Gooise bos. Buis stelde dat het ongeregelmateerd hout kappen en strooisel verzamelen in het Gooise bos door de Gooise markegenoten namens de heer van Nijenrode gigantische vormen had aangenomen, waardoor het bos was verdwenen. Nog te treffen maatregelen door de overheid kwamen te laat.⁶² Perk was stellig. Hij noemde simpelweg het 'gemeen bezit' de bron van het kwaad.⁶³ Tegen het eind van de zestiende eeuw was het afgelopen en daarmee kwam ook een eind aan de onenigheden.⁶⁴ En zoals gezegd ook aan de bosbrieven.

⁵⁶ J. Buis, *Historia Forestis*, 159.

⁵⁷ Perk, 'Hortensius over de opkomst en den ondergang', 261.

⁵⁸ J. Buis, *Historia Forestis*, 159.

⁵⁹ Perk, 'Hortensius over de opkomst en den ondergang', 262; J. Buis, *Historia Forestis*, 159-160.

⁶⁰ Ibidem, 263: 'Uit het Procesverbaal, van dit onderzoek opgemaakt, dat voor een meesterstuk gelden mag van beknoptheid en deugdelijkheid, deelen wij alleen mede wat tot den toestand van het Bosch betrekking heeft'.

⁶¹ Ibidem, 264.

⁶² Ibidem, 263-264; J. Buis, *Historia Forestis*, 160-161.

⁶³ Ibidem, 264.

⁶⁴ Idem; J. Buis, *Historia Forestis*, 160.

Het belangrijkste punt is natuurlijk dat de graaf van Holland zich niets aantrok van de bosbrieven en de Gooise markegenoten, maar bepalingen en overwegingen van zijn Rekenkamer en de stad Naarden daarboven stelde.⁶⁵ Tevens trok de graaf zich niets aan van de heren van Nijenrode en hun rechten. Omgekeerd trokken die heren zich echter ook niets aan van de graaf. Gevolg: weg bos en het gelijk van Hardin. Maar hoe zat het met de schaarbrieven? Werden die netjes nageleefd?

Van 1404 naar 1442; van een naar twee

Of de bepalingen van de eerste schaarbrief strikt werden nageleefd, is moeilijk te zeggen. Hoewel we beschikken over berichten die aangeven dat zulks niet het geval was, specifiek, dat de zaken niet afdoende waren geregeld, zegt dat op zichzelf niets. Enig voorbehoud is geboden. Immers, de eerste schaarbrief stamt uit 1404 en pas 38 jaar later volgt de tweede. Het feit dát er een tweede overeenkomst werd gesloten, geeft aan dat men niet tevreden was met alleen de eerste schaarbrief. We zouden het verschijnen van de tweede schaarbrief positiever kunnen opvatten: als een verscherping van en aanvulling op de eerste.

Er is een opmerkelijk verschil met de eerste schaarbrief: voor zover bekend is de tweede schaarbrief niet ‘omgeven’ door een of meerdere oorkonden uitgaande van de Hollandse graaf. Wellicht mogen we hieruit concluderen dat de Gooise markegenoten bijna veertig jaar na de eerste schaarbrief een onafhankelijker positie ten opzichte van de landsheer innamen, maar laat ik niet op de zaken vooruitlopen. Dat de Gooise boeren er in de ogen van de meeste overheden een eigenzinnige en daardoor aanmatigende houding op na hielden ten aanzien van het gebruik van de gemene gronden wordt later duidelijk. Daarnaast telt de tweede schaarbrief een aanzienlijk groter aantal items. Zo te zien was er na de uitvaardiging van de eerste schaarbrief zoveel onduidelijkheid en daarmee onvrede en ongemak ontstaan over het gebruik van de gemene gronden, dat het noodzakelijk was sommige afspraken te bestendigen en aan te vullen of nieuwe te maken. Tegelijkertijd kwam er zowel intern – dus verdere onmin tussen de stad en het platteland – als extern steeds meer druk op de ketel te staan. Het was tijd voor een nadere regeling.

Een van de punten waarover meningsverschil ontstond, was de verlening van schaarrecht aan ‘nieuwkomers’ en andere geïnteresseerden. In 1418 ging de stad Naarden over tot toekenning van het poorterschap maar ook het schaarrecht op de gemene gronden aan de zusters van het Sint Maria convent, gelegen aan de Bussummerstraat. Het lag kennelijk in het verlengde van het verkrijgen van het poorterschap dat zulks gebeurde en het lijkt alsof de stad Naarden gemachtigd was om eigenhandig schaarrecht te verlenen.⁶⁶ Daarover zullen de meningen tussen stad en land verdeeld zijn geweest, want we zien dat de tweede schaarbrief daaraan beperkingen stelt. Niet zozeer aan het feit dat een poorter schaarrecht kon verkrijgen, maar in de zin dat onbemiddelde stedelingen daarvan werden uitgesloten. Zodoende kwamen er niet teveel lieden bij die de gemene gronden wilden bestemmen voor andere doeleinden dan agrarische. Evenwel blijkt uit jongere berichten (1692, 1706) dat de stad Naarden wel degelijk schaarrecht had verkocht, meer: ‘[...] dat het koopen van het burgerschap te Naarden en het bezit van een huis en land, geen regt tot de Gemeente of tot scharing geeft, en dit alleen toekomt aan degenen, die dat regt van de stad gekocht hebben, of wier ouders van alle oude tijden de veldslag en het regt tot bescharen van de Gemeente hebben gehad’.⁶⁷ Er werd dus schaarrecht verkocht, maar geen veldslag, want dat recht verkreeg men niet door koop.

Naast de interne moeilijkheden tussen stad en land kan er ook sprake zijn geweest van tegenstellingen tussen arm en rijk of tussen landlozen en landbezitters. En dan was er de bedreiging van buiten. Tussen 1404 en 1442 begaven klaarblijkelijk steeds meer lieden van elders zich onbevoegd op de gemene gronden, want in 1419 was het nodig om daar paal en perk aan te stellen via een door Jan van Beieren verleend privilege. Dit privilege verschaftte aan zowel de stad Naarden als Gooiland het verlot om alle buiten-

⁶⁵ J. Buis, *Historia Forestis*, 160.

⁶⁶ Overigens werd een voorbehoud gemaakt. Het schaarrecht diende overeenkomstig de schaarbrieven te worden uitgeoefend: ‘[...] alzoe vele scharinge als een paer volcx houdt ende houden zall na inhoudt der schaerbrieven ende overdrachten, die de stede voirsr. mitten gemene lande van Goylant hebben ende hiernaemaels hebben zullen’. MRVG, 305; Sebus, *De Erfgooiers*, 66-67.

⁶⁷ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 86.

lieden die de bossen en de venen beschadigden, en turfgravers en Loosdrechters, die koren in Gooiland verbouwden, op te brengen naar het slot Muiden.⁶⁸ Maar er was meer.

In 1437 liet Filips zijn baljuw Splinter van Nijenrode weten dat hij bewoners van Baarn en andere Stichtenaren verboden had turf te steken op Hollands gebied. Dit ging namelijk zeer ten nadele van het land en kwam veel voor. Hij spoorde zijn ambtenaren aan om zijn bevel onder de aandacht van Stichtenaren te brengen, alsmede onder die van eventuele overtreders, die gevat moesten worden en gevangen gezet in het Muiderslot.⁶⁹ In een brief aan bisschop van Utrecht Rudolf van Diepholt, waarin geklaagd wordt over de afdamming van de Vecht, wordt tevens gewag gemaakt van het feit dat grote aantallen Stichtenaren zich op Hollandse grond begaven en zich daar te goed deden aan de gronden.⁷⁰ Voor nu is het afdoende om de druk op de grenzen te benoemen. Vooral vanuit het Sticht en specifiek Loosdrecht werd de blik steeds vaker op Gooiland gericht.⁷¹ Met de Loosdrechters hadden de Gooiers het al geruime tijd aan de stok. Hierbij moet gezegd dat de beide Loosdrechten sedert de veertiende eeuw tot Holland behoorden.

Ondeelbaarheid

De ondeelbaarheid van de marke is een steeds terugkerend onderwerp. In zowel de oorkonde voorafgaand aan de eerste schaarbrief, als in de eerste schaarbrief zelf en de confirmatie daarvan wordt die ondeelbaarheid bekrachtigd, tenzij de gerechtigden overeenstemming bereikten over eventuele ontginningen. Ook een afzonderlijk item van de tweede schaarbrief dat handelt over het verbod op ontginnen – zowel qua uitvoerder als uitgever – is daarin helder: alleen als de vier dorpen en de stad tot overeenstemming kwamen over een te ontginnen stuk land, kon het geschieden ‘en anders niet’.⁷² Vervolgens worden de ontginningen tussen Hilversum en Huizen, op instigatie van Naarden, geaccordeerd, maar voor de duur ‘[...] van den inganck deser concordantie onser vereeninge tot den uitganc deser settinge’ en niet langer.⁷³ Dat wil zeggen niet langer dan de geldigheid van de onderhavige schaarbrief. Dienovereenkomstig gaf Naarden de burens van Huizen al dergelijk land in pacht. Nadat de ontginningen zijn bevestigd luidt het ‘[...] ende des soe heeft die stede van Naarden den gheburen van Huysen overgegeven all alsulck lant, als sij in pachtweren gegeven hebben [...]’.⁷⁴ Het is dus mogelijk dat Naarden de ontginningen door Huizers liet voltrekken en deze vervolgens aan hen in pacht overdroeg.⁷⁵

Dat op deze plaats gesproken werd over ontginningen kan erop wijzen dat Naarden met de dorpen uiteindelijk tot overeenstemming was gekomen over het afsnoepen van de gemene gronden. Het item heeft mijns inziens een hoog compromisgehalte. Eerst is er het item dat er geen gemene grond mag worden ontgonnen en vervolgens komen zekere ontginningen ter sprake. Het feit dat zulks in een tweede schaarbrief voorkomt, wijst erop dat er tussen 1404 en 1442 gemene grond onttrokken werd aan het collectief en men opnieuw trachtte daar een eind aan te maken. Of er bouwlanden van waren gemaakt, blijft in het midden.

Het tegengaan van ontginningen op de gemene gronden droeg enerzijds bij aan hun bescherming en anderzijds aan de ongelijkheid in grondbezit, bevorderd door de erfe-

⁶⁸ Idem; MRVG, 306: ‘[...] waert sake, dat sij bevonden ennige lude van buyten in onsen offte in hoeren schade, hetsij in den bossche offte in onsen venen, dat sij die aen moegen tasten ende vangen ende senden se op onse slot tot Mueden; ende waert, dat sij hantgemeen worden mit malckanderen ende vechtende, dat sij hem nyet gevanghen en wouden geven ende dair bleven doden, leemten offte coerwonden, dat sij dat doen moegen sonder misdoen tegens ons; ende voert ymant, die torff gravet in onsen venen offte in den horen venen, dat zij dien turff mogen aantasten, verderven offte bernen van onsen wegen sonder misdoen van ons, alzoeverre als sijt begheren aen onsen bailliuwe...ende dit sal gedueren tot onsen wederseggen’.

⁶⁹ MJR III nr. 491 (16 augustus 1437), 258-259.

⁷⁰ MJR V nr. 131 (21 maart 1439), 30: ‘[...] wij als ghij weten moecht in groten afterwesen an u ende den uwen sijn, sonderlingen in paelsceydingen van onsen lande van Goeylant ende ander sins dairinne dat die uwe onder dexel van bepalingen van uwen lande him in den onsen grotelic steken ende dagelich dat onse aenvaerden, gebruiken, verderven ende hoeren wille dairmede bedrijven, gelijc off him mit recht dat toebehoorde, in afterdeel, hinder ende groten scade van ons ende onsen lande’.

⁷¹ In 1415 arbitreerde Jan van Beieren tussen de stad Naarden en de gemene burens van Gooiland over de grensbepaling tussen Loosdrecht en Gooiland. In 1422 leken de meningsverschillen daarover niet meer te bestaan, maar dat duurde niet lang. MRVG, 32-34. Zie hoofdstuk vijf.

⁷² Ibidem, 311.

⁷³ Idem.

⁷⁴ Idem.

⁷⁵ Sebus denkt dat Naarden de Huizers grond had laten ontginnen om ze in staat te stellen om de gemene gronden te gebruiken. Dan zouden ze voldoen aan de eis van landwinning. Dat Sebus een dergelijke lezing heeft gedaan, vloeit voort uit de betekenis die hij gaf aan de term landwinning. Sebus, *De Erfgooiers*, 70-71. Zie hoofdstuk vier.

lijkheid van de hoeven en het akkerland. De boerderij met het akkerland ging vaak in zijn geheel naar de oudste zoon of naar een erflater. Ten slotte waren er dus gezinsleden die geen eigen grond meer bezaten. Ook was hen de mogelijkheid ontnomen om zich dat te verschaffen via ontginningen.⁷⁶

1455: de derde schaarbrief

De derde schaarbrief werd vooral uitgevaardigd om de toestroom van lieden uit het Sticht te beperken, of op zijn minst die migranten uit te sluiten van het gebruik van de gemene gronden. Er was altijd al gesteggel geweest over de grenzen tussen Gooiland en het Sticht en de handel en wandel van nieuwkomers, maar blijkbaar was de maat vol. Halverwege de vijftiende eeuw moet de druk zo groot zijn geworden dat men besloot in te grijpen. De restricties logen er niet om; op alle mogelijke manieren werd het voor Utrechters onmogelijk gemaakt om vruchten te plukken van de Gooise gemene gronden.

Enklaar meende dat de restricties die werden opgelegd te maken hadden met een toename van het aantal Utrechtse en rechteloze keuterboeren. Zij mochten zich niet bemoeien met alles wat de marke aanging en geen Gooilander mocht voor hen borg staan. Iemand die uit het Sticht wilde verhuizen naar Gooiland en zich aldaar wilde vestigen, mocht geen poorter of buur worden en bleef dus ook verstoken van mogelijk gebruiksrecht op de gemene gronden. Naar het oordeel van Enklaar en Van Erk hebben we hier te maken met een ‘Drentse’ situatie: ‘Een volle buur in de marke is een volle buur in de karke’. Het poorter- en buurmanschap maakte iemand automatisch markegerechtigd en andersom; wie een aandeel had in de marke, was ook een volwaardig lid van de buurschap. Die dubbele bevoegdheid van de buur werd Utrechters bij voorbaat ontnomen.⁷⁷

Niet alleen de Gooise markegenoten hadden hinder van de Utrechtse bemoeienissen, ook de landsheer. In 1449 greep Filips de Goede nog in. Hij gelastte zijn deurwaarder om in de dorpen Westbroek, Tienhoven, Maarsseveen en Breukelen te protesteren tegen het graven van turf in Gooiland. De inwoners van die bij uitstek Stichtse dorpen begaven zich periodiek op Gooise venen en deden daar hun voordeel mee.⁷⁸ Het betreffende Gooise veen lag tussen ‘den harden’ van Holland en ‘den harden’ van Utrecht en werd Wildvang (‘Wiltvanck’) genoemd. Die naam geeft aan dat het een afgesloten stuk land betrof, waarop waarschijnlijk gejaagd werd (wilt). Het ‘harde’ staat of voor niet natte grond (veen is uit de aard der zaak namelijk nat) of moeilijk te bewerken akkergrond of heidevelden. Het gebied daartussen moet in ieder geval vrij groot geweest zijn.

In de ogen van de Hollandse graaf usurpeerden de inwoners van de Utrechtse dorpen de venen in kwestie. Derhalve werd besloten een deurwaarder aan het werk te zetten om die lieden af te houden van verdere bemoeienis met de venen. Deze zouden met rust moeten worden gelaten teneinde bestemd te worden voor de Hollandse graaf en bewerkt door ‘onse arbeyderen’,⁷⁹ ofwel Hollandse arbeiders. Dat laatste hoeft niet op Gooiers te slaan, want de Hollandse graaf kon ook andere lieden inzetten. Daarnaast moest al het turf teruggegeven worden en mocht het in ieder geval niet verplaatst en vervoerd worden.⁸⁰

De deurwaarder deed hetzelfde jaar nog verslag van zijn bevindingen.⁸¹ Samen met de schout van Loosdrecht en wat bijstand wilde hij een bezoek brengen aan de genoemde dorpen, maar dat werd door de schout geweigerd. Die durfde niet omdat hij zeker wist dat ze doodgeslagen zouden worden. Toch kreeg de deurwaarder een knecht en een paard mee. Overal kreeg hij nul op het rekest. Toen hij in Maarsseveen aankwam en brieven trachtte te overhandigen, waarmee hij hoopte te bewijzen dat onder andere de inwoners van Maarsseveen onrechtmatig gedrag hadden vertoond, antwoordde de pastoor: ‘[...] doet mytten brieven, wat ghij wilt, ick en wil gheen brieven ontfangen dan van mijnen heere van Utrecht [...]’.⁸² Waarop de deurwaarder naar de domstad zelf toog en aldaar bij de curie⁸³ te rade ging, ‘[...] wantet dien meest aenginge ende veel meer

⁷⁶ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 15.

⁷⁷ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 95. Van Erk, *De Erfgooierskwestie*, 25.

⁷⁸ MRVG, 315-317.

⁷⁹ *Ibidem*, 316.

⁸⁰ *Ibidem*, 315-317.

⁸¹ *Ibidem*, 317-318.

⁸² *Ibidem*, 318.

⁸³ De beampten die de ‘heer’ ofwel de bisschop bijstonden.

dan den bueren[...]’⁸⁴ Ook nu werden zijn brieven niet aangenomen. Als Luther avant le lettre besloot de deurwaarder om aan alle kerkdeuren van alle betrokken dorpen kopieën van de bewijsbrieven te spijkeren, opdat iedereen ze zien en lezen zou.⁸⁵

Hoe de zaak afliep is niet bekend. Feit is dat mensen uit het Sticht zich meer en meer op Gooise grond begaven en, zoals we zagen, zich niets of niet veel aantrokken van de bezits- en rechtsverhoudingen. Sterker, een deurwaarder van de Hollandse graaf liep het risico door Utrechtse dood te worden geslagen en als hij daarvan verschoond bleef, kon hij rekenen op weinig gehoor. De landsheerlijke bemoeienis was kennelijk niet voldoende voor de Gooiers om gerust te zijn. Bovendien behartigde de deurwaarder de belangen van de landsheer en niet die van de Gooise markegenoten. Die landsheer zag alle Gooise grond als zijn domein getuige de zin ‘[...] ons nyet langher en staet te lijden, ons aldus the laten verdrucken ende tonterven van ons ouder patrimonien [...]’⁸⁶ Het moet voor de Gooiers dan ook duidelijk zijn geweest dat ze meer moesten doen om hun collectief bezit te beschermen, en wel via het uitvaardigen van de derde schaarbrief.

De venen

Tegen het eind van de vijftiende eeuw ontstonden wederom conflicten over venen die in Gooiland lagen. En daarna zou het niet ophouden. In hoofdstuk vijf worden geschillen over de grenzen besproken die feitelijk gaan over het gebruik van bepaalde venen. In dit hoofdstuk schenk ik hier enige aandacht aan, omdat de berichten verband houden met de werking van de schaarbrieven.

In 1493 gelastte de Raad van Holland de baljuw van Gooiland om ervoor te zorgen dat de heren van Sint-Jan – de kanunniken van dat kapittel – en de inwoners van Eemnes geen turf meer zouden graven binnen de grenzen van Gooiland. De burgemeesters van Naarden traden tijdens dat proces op als vertegenwoordigers van de gemene poorters, tezamen met de buren en inwoners van Hilversum, Laren en Blaricum. Er werd gerefereerd aan de eerdere perikelen over Oost-Holland en problemen van latere datum, maar in ieder geval was ooit besloten dat de kanunniken van Sint-Jan en Eemnessers geen turf mochten steken (of laten steken) uit het Gooise veen. Dat had hen echter niet weerhouden. Daarom werd aan de Raad gevraagd om een verbod en die stemde daarmee in.⁸⁷

Enige tijd later, in 1514, werd de bode van de Raad van Holland door de stadhouder en het Hof van Holland gelast om een verbod op uitvoer van turf in Gooiland af te kondigen.⁸⁸ De burgemeesters van de stad Naarden lieten weten dat ‘[...] bij den gemeenen lande van Goylant ende inwoenende van dien zekere kuere ende ordinantie gemaect zijn geweest ende bij onsen heere geapprobeert [goedgekeurd][...]’, waarin wordt gesteld dat niemand van buiten of van binnen [Gooiland] turf mocht uitvoeren naar onder andere het Sticht.⁸⁹ Hiermee werd bedoeld op het privilege uit 1419 dat aan zowel Naarden als Gooiland toestond om alle buitenlieden die de bossen en de venen beschadigden, en turfgravers en Loosdrechters, die koren in Gooiland verbouwden, op te brengen naar het slot Muiden. Ik ga er vanuit dat men ook op de tweede schaarbrief doelde. Een van de items die met het steken van turf te maken hebben, handelt over het verbod om turf uit te voeren die ‘opter gemeenten gegraven is’, tegen een boete van vier pond⁹⁰, deels overeenkomstig de mededeling in het stuk, want dan is ook sprake van verbeurdverklaring van de handelswaar (in de vierde schaarbrief werd die overigens wel toegevoegd).⁹¹ Op dergelijke overtredingen stond of een boete van drie of vier Hollandse ponden. De beoogde uit te voeren turf werd geconfisqueerd. Een derde deel van die boeten ging naar de graaf.

Klaarblijkelijk hadden de niet-Gooiers en de Gooiers die brood zagen in de verkoop van turf een maas in het net gevonden. Gooiers groeven de turf af, niet-Gooiers voerden

⁸⁴ MRVG, 318.

⁸⁵ Idem: ‘[...] soe heb ick aen elcke van desen kerspelkercken die copie van den brieve selve ghespijckert, opdat se een yegelijk syen ende lesen mochten’.

⁸⁶ Ibidem, 316.

⁸⁷ VVSLVG 3688, 252; MRVG, 339-341.

⁸⁸ Ibidem, 249; Ibidem, 343-345.

⁸⁹ Ibidem, 246; Ibidem, 343.

⁹⁰ MRVG, 312.

⁹¹ ‘Upte boete van drie offte vier ponden Hollantst ende den turf verbuert’. VVSLVG 3688, 246; MRVG, 343, 387.

deze uit en verkochten hem buiten Gooiland. De verboden waren namelijk alleen gericht op niet-Gooiers. Het geval was dat bepaalde personen – zowel lieden van buiten als binnen Gooiland – zich daaraan dagelijks schuldig maakten en in een mate die iedereen wel moest opvallen. Met wagens, schouwen en schepen werden grote hoeveelheden Gooise turf naar elders geëxporteerd en verkocht, waardoor het gevaar bestond dat er binnen tien jaar niets meer over zou zijn: ‘[...] dair en soude bynnen thien jairen bynnen den venen van Goylant geenen turff meer te delven offt te vynden zijn [...]’.⁹²

Daarom vroeg de stad Naarden of de landsheerlijke ambtenaar een bezoek aan Naarden en de Gooise dorpen wilde brengen om in iedere nederzetting, met behulp van een lokale diender, mede te delen dat het ten strengste verboden was om turf af te graven laat staan uit te voeren of te verkopen. Ieder die dat wel deed kreeg drie pond boete, en voor iedere met turf volgeladen wagen, schouw of schip nog eens drie pond. De baljuw zou overtreders ook ‘zeer scarpelick’ moeten straffen en corrigeren ‘tot exemple van andere’.⁹³ Deze grafelijke ambtenaar diende dus toe te zien op naleving van afspraken over turf in de schaarbrieven. Markant is het feit dat de naleving daarvan ook werd ondersteund door de baljuw. Het kan natuurlijk ook dat die baljuw alleen zijn eigen belangen verdedigde en dat de regels over turf in de schaarbrieven ook zijn inkomsten beschermden. Immers, turf was een belangrijke grondstof.

Een meer interne aangelegenheid was een overeenkomst tussen de Gooise dorpen in 1545. De schout, burgemeester en het gerecht van Hilversum kwamen met de stad Naarden en de dorpen van Gooiland tot overeenstemming over het gebruik van zekere venen.⁹⁴ Waarschijnlijk was de aanleiding de uitvoering van een vonnis van de Grote Raad, aangaande de oostgrens van Gooiland, want ook dat ging over veen. De getrokken grens was niet bepaald in het voordeel van de Gooiers; zij zouden voor een immens bedrag zijn benadeeld.⁹⁵

Het eerste punt handelt over de kosten die ‘[...] men van nyews sall ghecrijgen om den processe van den gemeen veenen [...]’.⁹⁶ ‘Van nyews’ lees ik als binnenkort. Kennelijk was men zich ervan bewust dat er een procesgang aan zat te komen en dat het in de papieren zou lopen. Men sprak daarom vooraf een verdeelsleutel af. De dorpen dienden driekwart te bekostigen en de stad een kwart. Sebus meent dat daaruit blijkt dat de dorpen meer baat hadden bij het op handen zijnde proces over de venen. Naardens betrokkenheid gaf eigenlijk alleen morele ondersteuning.

Men wilde ook tegen iedere prijs moeilijkheden met de stad voorkomen. Dat blijkt ook uit de bepaling dat Naarden alleen degene die een misdrijf pleegde kon aanpakken, en niet zijn buurschap daarvoor verantwoordelijk mocht houden. Ook mochten turf en hout, afkomstig van de ‘gemeente’, niet uitgevoerd of verkocht worden, op straffe van een boete van vijftig Carolus guldens.⁹⁷ Bovendien werden paard en wagen gevorderd, om op die manier ervoor te zorgen dat het niet nog eens gebeurde. Mocht een overtreder niets bezitten, dan werd hij een jaar in de gevangenis opgesloten, op water en brood, en na zijn vrijlating zou hij ‘[...] bij sijn leven ghien ghemeente weeder [te] ghenyeten’.⁹⁸ Tot slot werd overeengekomen dat Naarden vrijelijk kon beschikken over door zijn stedelingen aangeemaakte landen buiten de gemeente in de richting van de zee en binnen haar kwartieren.⁹⁹

De samenwerking tussen stad en land moet worden gezien in het licht van de veelvuldige grensgeschillen met het Sticht en de daartoe benodigde procesgang. Fraai is dat op bepaalde punten eerst de rijen gesloten moesten worden, zoals over de uitvoer en verkoop van turf en hout. Met de nieuwe grens was immers een groot deel veen en land buiten bereik van de Gooiers komen te liggen.¹⁰⁰ Zoals gezegd komen de problemen over de venen in hoofdstuk vijf nog uitgebreid aan bod. Ik ga eerst over tot de behandeling van een werkelijk intern probleem, waarbij partijen binnen het collectief recht tegenover elkaar kwamen te staan.

⁹² VVSLVG 3688, 248; MRVG, 344.

⁹³ Idem; Ibidem, 343-345.

⁹⁴ OAN 125.15 (9 september 1545); MRVG, 369-370. Zie Sebus, *De Erfgooiers*, 195-196.

⁹⁵ Sebus, *De Erfgooiers*, 195, 202 n. 14.

⁹⁶ MRVG, 369.

⁹⁷ Ibidem, 369.

⁹⁸ Ibidem, 370.

⁹⁹ Idem.

¹⁰⁰ Het verzet noopte Karel V tot ingrijpen en straffen vast te stellen op overtredingen door Gooiers. Ibidem, 132-134.

Problemen over de schapenhouderij: 1516-1521

De buren van Hilversum en Laren stonden in 1517 tegenover de poorters van Naarden en de buren van Huizen, Blaricum, Oud-Bussem en Nieuw-Bussem voor het Hof van Holland inzake het gebruik van de gemene gronden, en specifiek de schapenhouderij. In het kort komt het erop neer dat Naarden cum suis ook gebruik wilden maken van de heiden rond Hilversum en Laren, maar het Hof oordeelde, via een interlocutoir vonnis, in het nadeel van de stad. Dat beviel Naarden niet, dus toog men naar Mechelen. Drie jaar later deed de Grote Raad uitspraak (1520).¹⁰¹

Blijkens het interlocutoir vonnis waren de eisers in het proces voor het Hof van Holland 'die gemeen buyeren ende dorpen' van Hilversum en Laren, en de gedaagden waren de stad Naarden, als vertegenwoordiger van zijn inwoners en de 'borchmeesters' van Huizen en de 'bourgmeesters' van Blaricum die hun 'gemeenen ingesetene' representeerden. De 'burgmeesters' van Oud- en Nieuw Bussem waren ook present en vertegenwoordigden het belang van hun inwoners.¹⁰² Daarna wordt de situatie toegelicht. Sedert de tweede schaarbrief uit 1442 lagen er tussen en verspreid over de stad Naarden en de vier dorpen van Gooiland grote hoeveelheden gemeenschappelijk wei- en heideland. In het kwartier van Naarden, Huizen en Blaricum lagen de meeste weilanden, terwijl de heidelanden te vinden waren in het kwartier van Hilversum en Laren. Bovendien bevond zich aldaar een gering aantal weilanden. Derhalve dreven de Naarders, Huizers, Blaricummies en Oud- en Nieuw Bussumers voornamelijk handel in rundvee, terwijl de Hilversummers en Laarders zich voornamelijk bezighielden met de schapenhouderij, die producten als wol en kaas opleverde.¹⁰³

Vervolgens werd de reden voor de vervaardiging van de tweede schaarbrief gegeven. Die lag in het feit dat in 1442 en de tijd daarvoor rijke lieden de armen wilden verdringen van de gemene gronden door grote aantallen koeien, paarden en schapen daarop te brengen. Zo veel zelfs, dat de armen niet meer in staat waren om hun vee te laten grazen. En als zij wel vee op de meent brachten, dan kregen ze er van langs. Om hieraan een einde te maken waren de verweerders met de eisers tot een overeenkomst gekomen – de tweede schaarbrief – die 75 jaar geldig zou zijn. Een van de regels luidde '[...] hoeveel beesten een yegelic huysman ende buer voortan mogen hauden, zoewel in tweyelant als in theyelant [...]' en een ander '[...] angaende thauwen van den voirscreve scapen [...]'.¹⁰⁴

Tevens werd een andere regel uit de schaarbrieven gememoreerd, namelijk dat niemand meer of minder beslisrecht had aangaande de afspraak over de schapenhouderij: 'Ende behoorde mitsdien tselve accort angaende thauwen van den voirscreve scapen alsoe wel onderhouden zijn als alle die andere poincten van derselver, want daer niet meer redene en es in deen dan in dandere [...]'¹⁰⁵, ofwel alle regels van de schaarbrieven waren en werden net als de bepaling over de schapenhouderij nageleefd. Interessant is dat melding wordt gemaakt van het feit dat al die tijd geen problemen waren geweest over de tweede schaarbrief: '[...] dwelc accord angaende de coyen, paerden ende andere poincten, der policie [verordeningen] angaende, tot noch toe, ja naer die expiracie van LXXV jaren altoes onderhouden es geweest zonder yemants contradictie oft wederzeggene'.¹⁰⁶

Toch had het de toenmalige gedaagden (Naarden cum suis) liefd om in 1516 de schapenhouderij aan de eisers (Hilversum en Laren) te verbieden en zelf met hun schapen de heiden op te gaan. Veel arme herders besloten daarom hun schapen maar te verkopen. Evenwel kwamen zij tot de ontdekking dat hun broodwinning op de heide en in de schapenteelt lag. Bovendien mochten de gedaagden over dergelijke zaken niet alleen beslissen. Vandaar dat het Hof van Holland werd bezocht. De eisers werden in het gelijk gesteld en hun werd toegestaan schapen te hoeden op de heiden overeenkomstig de bepalingen uit de tweede schaarbrief. Hier ging Naarden tegenin. Een niet bij naam genoemde commissaris diende uitsluitel te geven.¹⁰⁷

Zijn eerste constatering was dat de weide- en heidegronden gemeen lagen en dat daarover gezamenlijk afspraken werden gemaakt. Ondanks dat de commissaris beide opvattingen had aangehoord, en deze had vergeleken en daarover rapport had gemaakt,

¹⁰¹ Van Lennep, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers*, 16; Sebus, *De Erfgooiers*, 145-149; MRVG, 348-353; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 137; Huussen en Koster-van Dijk, 'De oudste kaart van de meente in Gooiland (1545)', 382.

¹⁰² MRVG, 348-349.

¹⁰³ Ibidem, 349.

¹⁰⁴ Idem.

¹⁰⁵ Ibidem, 350.

¹⁰⁶ Ibidem, 349.

¹⁰⁷ Ibidem, 350.

lukte het hem niet om tot een compromis of een beschikking te komen: '[...] hij en had se niet connen vereenigen noch verlicken [vergelijken]'.¹⁰⁸ Daarop had het Hof van Holland beide partijen gevraagd om ten overstaan van de commissaris tegenstrijdige feiten te bewijzen met documenten of getuigen ('geappointiert te scrijven bij feuten contrarie [in feite contrarie]').¹⁰⁹ Onderwijl formuleerde de commissaris de eis. De partijen zouden hangende het proces de weiden en de heiden gebruiken zoals zij dat hadden afgesproken in de tweede schaarbrief; '[...] achtervolgende taccoord, tusschen henluyden gemaect in dato den derden dach van Maey anno duysent vierhondert tweeveertich [...]'.¹¹⁰ Dat het geschil voornamelijk om het scharen van koeien, paarden en schapen ging blijkt uit de volgende passage: '[...] dat die voorschreven parthijen gebruyken sulen die weyen ende heyen contentieux met haer beesten ende schapen, sulcx sij die tot noch toe gebruykt hebben'.¹¹¹ Ondanks dat Naarden c.s. geen nadelige gevolgen hadden ondervonden van het vonnis van het Hof van Holland, besloten zij toch in beroep te gaan te Mechelen, waarop de Hilversummers en Laarders gedagvaard werden.

Het blijkt dat Naarden het voordeel dat de Hilversummers en Laarders hadden van de heiden wilde tenietdoen. De stad beriep zich op het feit dat *alle* gronden gemeen lagen en toegankelijk waren voor iedere markegenoot (dorpeling of poorter). Daarnaast waren er bijna geen herders meer, dus die heiden konden beter ergens anders voor worden gebruikt. Volgens de tweede schaarbrief was de schapenhouderij louter voorbehouden aan Hilversum en Laren, maar de markegenoten uit die dorpen hielden zich inmiddels ook bezig met veehouderij en paardenhandel.¹¹² Dan was het in de ogen van Naarden, Huizen, Blaricum en Oud- en Nieuw Bussum niet langer noodzakelijk een dergelijk voorbehoud op de schapenhouderij te maken en was het mogelijk om de heiden open te stellen voor algemeen gebruik.¹¹³ Met andere woorden, ook Naarden cum suis wilden gebruik maken van de heiden rond Hilversum en Laren. En: het ging enerzijds om een conflict tussen markegenoten uit de dorpen, anderzijds tussen veeboeren en schapenhoeders.

Blijkbaar had Naarden in aanloop van de op handen zijnde ongeldigheid van de tweede schaarbrief eigenhandig (en met instemming van Huizen en Blaricum) een nieuwe ordonnantie gemaakt (de tweede schaarbrief had een looptijd van 75 jaar en stamt uit 1442), waarin werd bepaald dat Hilversum en Laren niet langer alleen schapen mochten houden op de gemene heiden. Daartoe voelde de stad zich gemachtigd op basis van de bepalingen uit de eerste schaarbrief; indien de schaarmeesters er onderling niet uitkwamen, dan zou het eerste jaar het oordeel van de stadse schaarmeesters gevolgd worden en het jaar daarop dat van het platteland. Bovendien hadden zij zich altijd gehouden aan de bepalingen van de tweede schaarbrief, maar die was niet langer geldig.

De Grote Raad maakte korte metten met de opvatting van de Naarders en in hun kielzog Huizen, Blaricum en de beide Bussems. Het beroep was 'sonder grief' en eerder werd deze al als 'frivool' gekwalificeerd: ongegrond hoger beroep.¹¹⁴ Beide partijen stonden even '[...] diepe in de scaerssettinge [...]'] en al zouden de Hilversummers en Laarders na 1516 geen enkel schaap meer op die heiden laten lopen, dan nog kon Naarden hun het gebruik van die gronden niet ontzeggen. Het was simpelweg niet toegestaan aan markegenoten uit een bepaalde buurschap of de stad om eenzijdig de regels van de schaarbrieven bij te stellen of deze evenzo eenzijdig anders uit te leggen. Het gezamenlijk gebruik en het gezamenlijk beslisrecht werden hiermee opnieuw bevestigd. Bovendien werd de uitleg van Naarden van die regels terzijde geschoven. Pas als bleek dat de schaarmeesters van stad en land er niet uitkwamen, dan zou het om en om zijn: het ene jaar diende het oordeel van de stadse schaarmeesters te worden gehoorzaamd, het andere jaar dat van de dorpsche schaarmeesters. Bovendien was gebleken dat er al meer dan tweehonderd jaar op dezelfde wijze handel was gedreven door Naarden cum suis en

¹⁰⁸ Ibidem, 351.

¹⁰⁹ Idem; Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 308.

¹¹⁰ MRVG, 347-348.

¹¹¹ Idem.

¹¹² Ibidem, 352: '[...] want tweylant ende heylant in questien alsoe wel den geinthimeerden naer haer deel, part ende porcie ghemeene was als den apelanten [Naarden c.s.], beleyden oic alsovele weylants naer advenante van hueren vierendeel als zij appelanten, ende staen oic also diepe in de scaerssettinge, bij den appelanten gedaen, waerbij, al waert zoe, dat zij achtervolgende der scaerssettinghe voirscreve ende ordonnancie, bij dien van Naerden gemaict int jaer XVI, geen scapen en hilden up die voirscreve gemeene heye, zouden nochtans neringe genouch met haren beesten mogen doen'.

¹¹³ Ibidem, 350.

¹¹⁴ Ibidem, 353. Zie Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 173-174. Indien het appel niet gereveleerd was, dat wil zeggen als het beroep niet was ingesteld, werd een boete opgelegd wegens frivool of ijdel appel.

door de Hilversummers en Laarders (dus veeboeren versus schapenhoeders), en dat zij sedert 1403, dus sedert de ingreep van graaf Albrecht, daarin ook geen verandering hadden ondergaan en daar ook geen hinder van hadden ondervonden.¹¹⁵

De veehouders uit Naarden en hun collega's uit Huizen, Blaricum en de beide Bussems hadden dus getracht om de Hilversumse en Laarder markegenoten, de herders, het houden van schapen te verbieden. Anders gezegd: om een einde te maken aan een regel uit 1442, om zo die gronden open te stellen voor eigen maar nog steeds algemeen gebruik. Inderdaad waren veel herders ertoe overgegaan om hun kuddes te verkopen. Wellicht was het de stad Naarden te doen om de teloorgang van de lakenindustrie tegen te gaan, om een lokaal afzetgebied te creëren voor de lakenproducten. Immers, wie geen schapen had, had geen wol en dus geen schaapskleden en dergelijke. Naarden haalde zijn wol namelijk elders vandaan.¹¹⁶ Het is echter waarschijnlijker dat de stad de afloop van de tweede schaarbrief aangreep om vat te krijgen op de heiden rond Hilversum en Laren, en meer algemeen over de gemene gronden in het geheel. Daarbij werd het argument gebruikt dat de Hilversummers en Laarders toch al geen schapen hoedden, dus konden de heiden ook opengesteld worden voor koeien en paarden. Maar dat ging dus niet door.

De vierde schaarbrief uit 1568 bevestigde deze uitkomst, door het monopolie op de schapenhouderij opnieuw aan Hilversum en Laren te geven, waarbij gerefereerd werd aan het hierboven behandelde gekrakeel: 'Item die van Hilfersum ende Laren zullen hair schapen houden naevolgende de sentencie provisionael, gedurende dese XXI jaren [de duur van de vierde schaarbrief], onvermindert der stede van Nairden, Blarichom, Huysen, Lage Bussems hair goede recht ten principael'.¹¹⁷ Met andere woorden, het gebruiksrecht op zichzelf op de heiden werd aan die van Naarden, Blaricum, Huizen en Bussum niet ontzegd, maar de regel dat louter Hilversum en Laren van die heiden gebruik mochten maken werd bekrachtigd. Het verschaft markegenoten uit Hilversum en Laren de mogelijkheid om hun schaapskuddes weer op sterkte te brengen, zonder het gevaar te lopen dat er ineens koeien en paarden op de heiden rondliepen.

Een 'minzaam akkoord'

Als gevolg van de problemen die gerezen waren over de schapenhouderij kwamen de dorpen snel tot inzicht over verschillende verwante kwesties. Een jaar na de uitspraak van het Hof (1521) werd door de dorpen in Gooiland een overeenkomst gesloten, waarin werd bepaald dat al het land en alle kampen, velden en vullingen die in de laatste dertig jaar aan de gemene gronden onttrokken waren, daaraan weer zouden worden toegevoegd. Ook werden de gelederen gesloten door elkaar bij te staan in het handhaven van de bepalingen.¹¹⁸

De dorpen hadden een 'minlick accoordt' gesloten, waarin werd bepaald dat de gemene 'Lantgoeyers' op geen enkele wijze iets zouden ondernemen wat tegen de overeenkomsten inging.¹¹⁹ Iedere buur die buiten zijn schuld te maken kreeg met onrecht, moest dat aan zijn bureu te kennen geven waarna de gemene dorpen hem zouden helpen om gerechtigheid te verkrijgen, dat wil zeggen het onrechtmatig gebruik zouden tegengaan. Degenen die daaraan geen gevolg zouden of wilden geven stonden onder exceptie prejudiciële, een verweermiddel dat verdere procedurele stappen opschortte totdat de rechtbank over de exceptie had geoordeeld.¹²⁰ Met andere woorden, die werden voor het gerecht gebracht met als reden dat zij '[...] hinder ende achterdeel aan derselver gemenen inwoonders van Goylant [...]' berokkenden.¹²¹ Ook 'nieulant', de pas ontgonnen en aan het collectief onttrokken gronden behoorden tot de gemene gronden en deze dienden 'ongescheyden ende ongedeylt [te] blijven tot eeuwigen dage'.¹²² In het slot van het

¹¹⁵ Ibidem, 352: '[...] achtervolgende der ordonnancie ende scaersettinge, die men sichtent den jaer XIIIIC drie geuseert hadde [...]'].

¹¹⁶ Sebus, *De Erfgooiers*, 148.

¹¹⁷ MRVG, 386.

¹¹⁸ ADH SAGV nr 4 f. 39 v; MRVG, 353-355. Een vulling is een uitgegraven stuk veen, voor de turf dus, waarin weer aarde is gestort; ook bekend als 'onlanden'.

¹¹⁹ Idem; Ibidem, 354: '[...] als dat alrebest moegelijck is, om alle onse privilegien, rechten, wilcoeren ende hantvesten deuchdel[ick]. ende eerlick te onderhouden, alsoewel geestel[ick]. als waerlick, diewelcke – God betert – nu in der tijt gecanceleert [vernietigd], verdruckt ende corruppeert werden'.

¹²⁰ La Bailly, *Recht voor de Raad*, 310.

¹²¹ ADH SAGV nr 4 f. 39 v; MRVG, 354.

¹²² Idem.

stuk wordt nog gesproken over een ‘wilcoerbrief over ons gemeen bueren’ die bezegeld moest worden. Dat sloeg ongetwijfeld op de nog te vervaardigen vierde schaarbrief. De zegelaars kwamen uit Laren, Huizen, Hilversum en Blaricum.¹²³

De dertig jaar onderlinge twisten waren door bovenstaande afspraken maar voor even opgelost. De Gooise boeren waren dan wel tot een overeenkomst gekomen, degenen die de vruchten hadden geplukt van de gronden die nu weer aan de marke werden toegevoegd, hadden niet zoveel aan die eensgezindheid. Zij hadden kostbare grond moeten inleveren. Met name de stad Naarden zal zich weinig gelegen hebben laten liggen aan de eendrachtige dorpelingen. Sebus meende dat de boeren alleen samenspannen tegen de stad Naarden¹²⁴, maar ik denk dat zij ook collega-boeren op het oog hadden, zeker gezien de ‘hulp’ van Huizen en Blaricum aan Naarden in 1520. Het is wel duidelijk dat deze overeenkomst gesloten werd naar aanleiding van het proces over de schapenhouderij en de poging van Naarden – met in zijn kielzog Huizen en Blaricum – de Hilversummers en Laarders daarvan te laten afzien of daarin flink te benadelen.

Het kan heel goed dat de in 1521 gemaakte afspraken vooral de belangen en daarmee het bestaansrecht van stadse of nieuwe gebruikers schaadden. Belangrijk is dat we hier het platteland eenzijdig en zonder de stad Naarden zien optreden. De plattelanders noemden zich ‘Lantgoeyers’, en beloofden elkaar steun en trouw, maar die solidariteit kan alleen met betrekking tot deze zaken zijn gebezigd. Het is mogelijk dat de boeren die Naarden ondersteunden inzake de perikelen over de schapenhouderij niet dezelfde zijn geweest als degenen die in 1521 zo fraai tot elkaar kwamen. Het lijkt erop dat binnen de maatschappelijke groepen binnen het collectief allianties werden aangegaan en verbroken al naar gelang de belangen die op het spel stonden. Toch zie ik deze overeenkomst tussen de dorpen of plattelanders als een herstel van het collectief. Er was een grote groep ontevreden ontstaen die op deze manier zijn grieven uitte. De nuance is dat het initiatief vanuit Hilversum werd genomen, niet toevallig een van de benadeelde partijen in 1516.

Sebus haalde inzake deze perikelen een oorkonde van Keizer Karel V (1515-1555) uit 1521 aan, waarin Naarden bevestigd wordt in de erfpacht van het zogenoemde ‘Heetveld’, een stuk onvruchtbaar land ter grootte van 29 morgen en 4 hont.¹²⁵ Dit gebeurde twee maanden na de dorpse verklaring tot eensgezindheid. Het Heetveld lag buiten de Turfpoort, en maakte deel uit van de gemene gronden, althans, dat neemt Sebus aan op basis van de naam: *heet* staat voor ‘heide’. Waarom Naarden dat stuk heide niet langer tot de gemene gronden wilden laten behoren had te maken met oorlogsdreiging. De ‘vianden en snaphanen’ konden via het Heetveld ‘bij dage lichtelijck ende ongelet’ tot aan Naarden komen om de burgers van die stad ‘onversienlijck mogen te berennen oft besprengen, quetsen, schieten, doetslaen off vangen’.¹²⁶ Vandaar dat Naarden verzocht om de grond te omheinen en af te sluiten via draaibomen en landweringen. De baljuw van Gooiland, Jan Vranckezoen, en een raadslid van Holland, Jan Benninck, stelden vast dat het land toch niets waard was en vooral onvruchtbaar. Om dat nog van waarde te laten zijn vergde teveel inspanningen, dus was het niet rendabel aldaar iets op te ondernemen.¹²⁷ Naarden kreeg dientengevolge de vrije beschikking over het Heetveld (dat overigens precies wordt omschreven). De dorpen zouden dit met lede ogen hebben aangezien, want niet alleen stelde de stad Naarden zich solitair op als het ging om de totstandkoming en uitleg van de schaarbrieven, ook verdween gemene grond uit het collectief omwille van strategische en militaire redenen die uitsluitend de veiligheid van de stad op het oog hadden. Het Heetveld werd echter aan Naarden in erfpacht gegeven, en verdere berichten over deze ‘kwestie’ ontbreken. Wel is interessant om te vermelden dat in de beschrijving van het Heetveld wordt vermeld dat een bepaald veld, gelegen achter de kamp (dat is een afgesloten stuk grond, en lag dus niet gemeen) van Elbert Ravenzoen ‘[...] gemeen sal blijven liggen [...]’.¹²⁸

¹²³ Idem; *Ibidem*, 355.

¹²⁴ Sebus, *De Erfgooiers*, 147; 188. Hoewel de naam van Naarden niet in het stuk voorkomt, vormt dat voor Sebus geen beletsel om ervan uit te gaan dat het tegen Naarden was gericht.

¹²⁵ Sebus, *De Erfgooiers*, 190; MRVG, 355-359.

¹²⁶ MRVG, 356.

¹²⁷ *Ibidem*, 357: ‘[...] dattet zeer quaet, onvruchtbaer lant is, daer geen proffijft off commen en mach dan mit groote coste ende arbeyt, die nyemant bat gelegen en is te doene dan den supplianten [...]’. Het land kon dus beter aan degenen die er om verzochten worden toegewezen, ofwel Naarden.

¹²⁸ Idem.

De verlaging van de schaar: 1546-1548

In 1546 stond Naarden opnieuw tegenover de Gooise dorpen Laren en Hilversum, maar nu ook tegenover Blaricum en Huizen. Het ging over de omvang van de schaar. Naarden wilde een vermindering van het aantal beesten, terwijl de plattelanders zich aan het maximum van acht wilden houden. Het Hof van Holland vonniste '[...] dat voor dit aenstaende jaer van zevenenveertich die acht schaerbeesten gemoderdeert sullen sijn tot ses schaerbeesten voor diegeenen, die recht van scharinge in der gemeente in questie competeert'.¹²⁹ Bovendien veroordeelde het de dorpen tot betaling van de helft van de kosten van het proces. De verweerders gingen wederom in appel te Mechelen. Twee jaar later (1548) wees de Grote Raad vonnis en bevestigde de uitspraak van het Hof van Holland.¹³⁰ Bij een beroep oordeelde men in principe op basis van het overgemaakte procesdossier en dezelfde processtukken. Daarom kan in de sententie van de Grote Raad het proces voor het Hof van Holland worden nagegaan.¹³¹

Het volgende was er aan de hand geweest. In 1534 was Naarden naar het Hof van Holland getogen om aan te geven dat er zekere landen in Gooiland gelegen waren, 'genoemt die gemeenten, die bij die van Naerden ende andere inwoenders van Goyland gebruyct waren bij schaeringe, ende alsoe voortijts zekere questien tusschen den gebruyckers gevallen waren'.¹³² Daarom was men in 1404 een schaarbrief overeengekomen, waarin onder andere was bepaald dat Naarden ieder jaar op 17 maart of acht dagen daarvoor vier mannen zou kiezen, en de Gooise dorpen Laren en Huizen zouden hetzelfde doen. Deze mannen zouden 'nut ende bequaem zijnde om te wesen schaermeeesters der voorscr. gemeente, die alle jaer bij hueren eede upten voors. ste. Geertryudendach zouden doen de voorscr. scharinge, zulcx dat die beesten wel gevoet mochten worden'.¹³³ Dit komt geheel overeen met de bepalingen in de eerste schaarbrief. Vervolgens worden de bepalingen uit die schaarbrief over een meningsverschil over de omvang van de schaar en het verzaken om die te bepalen aangehaald, naast het feit dat graaf Albrecht de schaarbrief confirmeerde: '[...] welck contract bij wijlen saliger memorie Albrecht van Beyeren, grave van Hollant, geconfirmeert ware geweest'.¹³⁴

Daarna was het tijd geweest voor een tweede overeenkomst (de tweede schaarbrief), waarin bepaald werd dat '[...] elk persoon, die recht hadde totter voors. scharinge, voir eenen tijt van vijftenseventich jaeren, doen eerstcomende, stellen zoude acht schaeren beesten'.¹³⁵ Echter het land was 'binnen middelen tijde' zeer dichtbevolkt geraakt. Zelfs zo erg, dat indien deze bepaling, die overigens al 'geexpireert' was, nog steeds opgang zou doen en men niet bij machte zou zijn om de omvang van de schaar naar beneden bij te stellen, de 'gemeente' zou ophouden te bestaan.

Was dat zo? In 1514 telde Gooiland ruim 5000 inwoners. De gegevens uit de kohieren van de tiende penning lijken dat beeld te bevestigen. Het aantal belastbare inwoners van zowel de dorpen als de stad Naarden steeg gestaag. Een toename van veertig inwoners mag in onze ogen te verwaarlozen zijn, maar in die tijd ging dat om een substantieel aantal. Het is natuurlijk wel zo dat vooral het inwonertal van de stad groeide en het argument werd ook gebruikt om schaarrecht voor nog aan te trekken poorters veilig te stellen.

Daarom had Naarden de dorpen van Gooiland voorgesteld om het aantal beesten van acht naar zes terug te brengen, '[...] een nyeuwe schaeringe tot minder getal te setten'.¹³⁶ Omdat de plattelanders daarin geen brood zagen, ging Naarden, overeenkomstig de bepaling uit de eerste schaarbrief, zelfstandig over tot een verlaging van de schaar. Ondanks dat Naarden zich hield aan de eerste schaarbrief en het beste met de gemene gronden voorhad, wilden de plattelanders niet instemmen met de voorgenomen handeling. Vandaar dat Naarden de zaak aanhangig maakte voor het Hof van Holland, alwaar de standpunten werden toegelicht op basis van bewijsstukken.

¹²⁹ Ibidem, 370-371.

¹³⁰ Ibidem, 373-379.

¹³¹ Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 167, 169. Zie Huussen en Koster-van Dijk, 'De oudste kaart van de meente in Gooiland (1545)', 383. n. 7, e.v.: ten behoeve van het proces was een kaart vervaardigd. Men zou het Hof een globale indruk hebben willen geven alwaar de gemene gronden lagen alsmede de nederzettingen.

¹³² MRVG, 374.

¹³³ Idem.

¹³⁴ Idem.

¹³⁵ Idem.

¹³⁶ Ibidem, 375.

Twee commissarissen van het Hof beslisten dat de omvang van de schaar van acht tot zes beesten verminderd kon worden en dat de dorpen zich daaraan moesten houden. Hierop gaven de dorpen replek. Zij hadden tegen een zekere ‘dienst’ het recht verkregen om, samen met Naarden, bepaalde gronden gemeenschappelijk te gebruiken. Daartoe was een maximaal aantal te scharen beesten vastgesteld, namelijk acht, en tot aan de dag van het proces had niemand zich daarover beklagd. De meenten zouden dit aantal gemakkelijk aankunnen mits de Naarders ‘[...] die uuytheemschen ende vreemde nyet toe en lieten off huerlieder schaeringe nyet en verhuyerden, als zij dagelijcx deden nyet alleen van huere scharinge, maer oick van denghenen, die zij van den armen gekocht hadden [...]’.¹³⁷ Een tweetal vergrijpen wordt opgesomd: het toelaten van vreemdelingen en het verhuren van schaarplaatsen, waaronder opgekochte schaarrechten van de armere boeren door rijke poorters, die daardoor meer vee op de weide konden brengen. Dit was in strijd met zowel de eerste als de tweede schaarbrief.

Er was dus het volgende gebeurd: Naarden wenste een verlaging van de schaar om nieuwe gebruikers (poorters dus) optimaal mee te laten profiteren van de gemene gronden. Er waren klaarblijkelijk veel nieuwe ‘gerechtigden’ bijgekomen, of liever, veel lieden die zich gerechtigd achtten. Dit deed Naarden enerzijds door lieden schaarrecht te vergeven, anderzijds door schaarplaatsen af te kopen van de armen en die in huur af te staan aan nieuwe gebruikers. Door de verlaging van de schaar naar zes, zou het vee van de nieuwe gebruikers ook genoeg te eten hebben. Bovendien moest je nieuwe poorters wat te bieden hebben.

De dorpen hadden een andere kijk op de materie. Hun uitleg van de bepaling over de schaarmeesters verschilt bijvoorbeeld sterk. Het was volgens hen niet de bedoeling dat deze functionarissen op 17 maart de omvang van de schaar bepaalden. Letterlijk wordt gezegd dat het ‘contract’ (de eerste schaarbrief) dat niet vermeld. De schaarmeesters moesten bekijken, wie zich niet aan het gestelde maximum (van acht stuks vee) hield. Daarnaast moesten zij voorkomen dat lieden hun schaarrecht verhuurden en moest het gebruik van de gemene gronden door vreemdelingen tegengegaan worden. Precies wat nu wel plaatsvond, aldus de Gooise boeren, en dat was zowel bij de eerste als tweede schaarbrief verboden. Tevens diende de minderheid de meerderheid te volgen.¹³⁸ De plattelanders hadden nog meer in petto.

De tweede schaarbrief was niet door de graven van Holland geconfirmeerd en die van Naarden hadden zich er niet aan gehouden. Na afloop van de tweede schaarbrief was er ook geen nieuwe overeenkomst gesloten. De omvang van de schaar bleef derhalve intact, zoals ‘[...] die over de tweehondert jaeren geweest’ was, namelijk acht beesten (de vermelding van de tweehonderd jaar was bedoeld om de hoge ouderdom van de gewoonte of praktijk aan te geven om daarmee een zekere rechtsgeldigheid te verkrijgen). Aangezien bepalingen van de tweede schaarbrief alleen veranderd hadden kunnen worden met instemming van de stad en het land, en aangezien dat niet had plaatsgevonden en ook niet zou plaatsvinden, bleven de dorpen erbij dat de weilanden ‘niet te hooge beschaert en was’.¹³⁹

Vervolgens wordt de uitspraak van het Hof van Holland gememoreerd, alsmede de bemoeienis van de commissarissen, waarna vermeld wordt dat Huizen, Hilversum en Blaricum, als vertegenwoordigers van alle inwoners van Gooiland, beroep hadden aange tekend, waarop de Naarders gedagvaard werden.¹⁴⁰ De Grote Raad bevestigde echter het vonnis van het Hof, verklaarde het beroep van de dorpen niet ontvankelijk en derhalve werd de schaar van acht naar zes beesten verminderd.¹⁴¹ Bovendien moesten de dorpen nog steeds de helft van de proceskosten betalen.

Feitelijk ging het bovenstaande over de interpretatie van de regels en bepalingen. De stad Naarden trachtte via een behoudsargument de omvang van de schaar naar beneden te stellen, maar de achterliggende reden was: meer poorters schaarrecht te kunnen verlenen.¹⁴² Poorters leverden namelijk inkomsten op en zij hadden vaak vee of paarden. Er wordt nog iets duidelijk; sommige items van de vier schaarbrieven zijn in tegenspraak met

¹³⁷ Ibidem, 376.

¹³⁸ Idem.

¹³⁹ Idem.

¹⁴⁰ Ibidem, 378.

¹⁴¹ Ibidem, 379; Zie Koster-van Dijk, *Gooiers voor de Grote Raad*, 44, en 71-72, met een samenvatting van het vonnis: GCLGRM IV nr. 1119 (1 september 1548), 336.

¹⁴² Zie eerder: In 1563 verkocht Naarden het gebruiksrecht op de gemene gronden aan de schout van Hilversum, terwijl in 1576 Steven Jans uit Eemnes en zijn erven het poorterschap verkrijgen met daarbij het gebruiksrecht van de meent. Ibidem, 381, 395.

elkaar, althans, er kan door een rigide lezing hier en een rekkelijke interpretatie daar in ieder geval gesuggereerd worden dat daarvan sprake is. Sommige onderdelen en afspraken van de reglementen verhielden zich inderdaad ongunstig, zoals uit bovenstaande bleek.

Dat Naarden gelijk kreeg, valt dus te begrijpen, zeker gezien de eerste schaarbrief, waarin duidelijk wordt gesteld dat bij een meningsverschil over de omvang van de schaar, het ene jaar Naarden gevolgd moest worden en het andere jaar de dorpen. Volgens Sebus baseerden de dorpen zich op een regel die bij veel andere marken voorkwam, namelijk dat bij meningsverschillen de minderheid de meerderheid moest volgen.¹⁴³ In de schaarbrieven komt deze bepaling echter nergens voor. Wel is in de oorkonde van Albrecht die voorafging aan de eerste schaarbrief een passage opgenomen waarin daarover gerept wordt: 'Ende wairt sake, dat die burgermeesters ende die buermeesters voirsr. niet eendrachtich en waeren die schattinge voirsr. te setten, soe soude onse bailiu, die nu is of namaels wesen sal, een overman of wesen in dustenigen manyeren: *soe waer die meerre meniche gaet, dair sal onse bailiu een volger of wesen, zonder wederseggen, behoudeliken ons, onse heerlicheit ende een ygeliken siins rechts*'.¹⁴⁴ Sebus stipte dit aan, maar vergeet dat het in eerste instantie om de baljuw gaat, die, zo blijkt, besliste bij het staken van de stemmen inzake meningsverschillen over belastingen, maar wel rekening moest houden met de opvatting van de meerderheid.

In ieder geval kon Naarden zich beroepen op een item uit de eerste schaarbrief, om een artikel van de tweede teniet te doen. Het Hof van Holland vonniste trouwens overeenkomstig de eerste schaarbrief, want de verlaging van de schaar zou voor 'het aenstaende jaer' (1547) gelden.¹⁴⁵ Indien de dorpen het jaar daarop de schaar weer wilden verhogen, dan zou Naarden zich daaraan moeten houden. Dat de Grote Raad dit vonnis in 1548 bevestigde, wil niet zeggen dat zulks niet heeft plaatsgevonden, want het beroep kan ook aangegaan zijn vanwege het feit dat de dorpen de helft van de kosten van het proces moesten betalen.¹⁴⁶

Een van de gevolgen van de onderlinge strijd om de schaar en in breder verband het gebruiksrecht op de gemene gronden, was dat de dorpen afzonderlijk tot rechtsgeldige afspraken trachtten te komen. Nog voordat de Grote Raad het vonnis uit 1546 bevestigde, kwamen in 1547 de schout, buurmeester en het gerecht van Hilversum samen met acht gemene burenen tot een overeenkomst; geen ingezetene van Hilversum zou nog delen van de eng aan zich mogen trekken of zijn akker mogen uitbreiden.¹⁴⁷ Waarschijnlijk werd dit in grote mate gedaan (of begeerd) door zowel gerechtigden als niet-gerechtigden die akkerland nodig hadden. Soms was een deel van de eng niet ontgonnen – in de literatuur wel aangeduid met *outfield*. Dat lag dries, waarop bijvoorbeeld rundvee kon grazen.¹⁴⁸ Ook leverde het groenbemesting op voor het *infield*, de eigenlijke akkers.¹⁴⁹ Daarnaast werd het verboden om land te verkopen aan Utrechtse die buiten het dorp woonden en mochten delen van de gemene gronden niet langer aan eigen land worden toegevoegd en mocht alleen eigen land omweld worden, dat wil zeggen omsloten, waardoor het voor anderen onmogelijk werd gemaakt om het te gebruiken. Gemene grond moest open en onverdeeld blijven liggen en toegankelijk zijn voor alle gerechtigden.¹⁵⁰

Wie over de schreef ging, kon bij de eerste overtreding rekenen op een boete van drie pond, bij de tweede op zes pond en als het een derde keer gebeurde dan werden paard en ploeg gevorderd. Men kwam overigens nog terug op het punt van het verbod op verkoop van land aan Utrechtse. Een overtreder kwam er dan niet met een simpele

¹⁴³ Sebus, *De Erfgooiers*, 199.

¹⁴⁴ MRVG, 302.

¹⁴⁵ Ibidem, 371.

¹⁴⁶ Sebus, *De Erfgooiers*, 200. Sebus meldde dat er te Mechelen niet gepleit is, en dat het beroep van de dorpen door een rechtsverzuim niet werd gehonoreerd. Vgl. MRVG, 378.

¹⁴⁷ Enklaar omschreef de maatregel als volgt: verboden om land op de eng in cultuur te brengen. Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 143.

¹⁴⁸ Onbezaaid bouwland.

¹⁴⁹ Bieleman, *Boeren in Nederland*, 100-101. Enklaar stelde dat de Gooise engen oorspronkelijk deel van de mark (meent) hebben uitgemaakt, en later daarvan zijn los 'gemaakt', door ze te verkavelen en te ontginnen: 'Zoo was de oorsprong der engen in andere marken, zoo zal hij ook wel in Gooiland geweest zijn'; *Geschiedenis van Gooiland I*, 140. Dat kan best mogelijk zijn geweest. Het recht van veldslag zou dan in eerste instantie gaan om vruchtbaar akkerland te mogen maken, waarna het aandeel in het collectief werd bepaald.

¹⁵⁰ ADH SAGV nr 53; MRVG, 372-373: '[...] In den eersten, dat after desen dach van huynen geen persoene, soe wye hij sij, in Hilferssum voers. geseten, meer en vervordere hem enich lant opten enge aen te maken; item geen lant, waervan wij nu verwilcueert hebben, meer te vercoppen enyghen Stichse luyden, buytendorps woenachtich, bij tlant verbuert; item ghen erf te nemen van der gemeenten om te brengen sijn lant; item ghen lant te bewallen off bedijcken dan van sijn eygen lant'.

geldboete van af, want zijn land werd direct verbeurd verklaard en daarnaast diende de hoogte van de verkoopsom afgedragen te worden als boete.¹⁵¹

Ten aanzien van de te verwachten problemen over dit 'nyewe lant' het volgende: indien het land niet gerestitueerd werd en de gemene bureen daarvan hinder ondervonden, konden de bureen het land terugkopen – ook omdat ze het zelf niet mochten huren. Het land moest men dan opnieuw gemeen laten liggen, en deze onder de bepalingen te stellen van de schaarbrieven ('voerwaarden'), zoals ze dat waren geweest voordat de verkoop had plaatsgevonden.¹⁵²

Dat Hilversum solo optrad is wel te verklaren. Het dorp lag het dichtst bij de Stichtse gebieden waar opdringerige Utrechters klaar stonden om hun gemene grond te gebruiken en kennelijk akkerland op te kopen. Daarnaast waren er veel Hilversummers die gemene grond aan hun eigen land trachtten te plakken en te omheinen en sommige waren ook bereid om Stichtenaren land te verkopen. Het verbod om delen van de eng te ontginnen en het verbod om land te verkopen aan Stichtenaren hebben beide te maken met het beperken van het aantal gebruikers van de gemene gronden. Bezit op de eng stond immers in rechtstreeks verband met het aandeel in het collectieve gebruiksrecht (maar niet met het recht van veldslag). Blijkbaar had men in Hilversum behoefte om via deze maatregelen het aantal potentiële gebruikers te beperken of te consolideren.

Inmiddels waren ook de geschillen over de vullinglanden van de kerk van Naarden uitgebroken. Hilversum stond ook daar tegenover Naarden (zie hoofdstuk vijf), terwijl de stad Naarden 'heulde' met Loosdrechters.¹⁵³ Daarnaast bleken sommige Loosdrechters over land op de 'Hilfersommer Enghe'¹⁵⁴ te beschikken en Sebus veronderstelde dat de actie tegen deze lieden gericht kon zijn¹⁵⁵, aangezien zij 'Stichtenaren' van buiten het dorp Hilversum waren (maar in feite waren de Loosdrechters keurige Hollanders).

Deze handeling was een direct antwoord op de perikelen over de omvang van de schaar en aanverwante zaken in de jaren 1546-1547. Dat Naarden was overgegaan tot eenzijdig optreden kon niet tegengegaan worden, sterker, de Grote Raad had in het voordeel van de stad beslist. Op dat moment was er geen sprake van eendracht tussen de stad en de dorpen, een situatie die al eerder en langer bestond en in het verleden had geleid tot de eerste schaarbrief. Het zou echter nog twintig jaar duren voordat een nieuwe schaarbrief werd uitgevaardigd. Belangrijkste gevolg was dat de omvang van de schaar op zes beesten werd bepaald, precies zoals Naarden wilde en overeenkomstig de uitspraak van het Hof van Holland en de sententie van de Grote Raad van Mechelen. Hilversum en Laren konden op basis van het bovengenoemde vonnis, en zo lang als de schaarbrief geldig was, hun schapen op de heide brengen. Naarden, Blaricum, Huizen en Bussum dienden zich daaraan te houden.

Geen tragedie, geen paradox en geen drama

Met de uitvaardiging van de vierde schaarbrief in 1568 werd de onderlinge strijd over het gebruik van de gemene gronden als weilanden en heiden beslecht. Dat die heeft plaatsgevonden, is duidelijk. Wat nog duidelijker is, is dat er geen sprake was van een tragedie of drama. Ook de paradox deed zijn werk niet. Daarnaast leunde de agrarische bevolking sterk op het bestaan van de gemene gronden. Goed management was derhalve noodzakelijk en de meeste markegenoten streefden daar dan ook naar.¹⁵⁶ Daarentegen ging het in het bos volledig mis.

Hardins tragedie heb ik dus deels kunnen waarnemen, en dat heeft inderdaad alles te maken met effectieve regulering. Als we de these van Hardin beter bekijken dan sloot

¹⁵¹ Idem: 'Oeck dat punt, dat boven verhaelt staet, dat nymant vant voers. lant enich Stichs man, buytens dorps woenachtich, vercoppen sall, sall niet verbrueckelick wesen in dieselve voers. bruecken, mer sall verbueert hebben tlant ende noch soeveell meer gelts, als hij tlant omme vercoft heeft'.

¹⁵² Idem: 'Voerts off noch onse gemene bueren in tocomende tijden enyge last, hinder oft molestacie krijgen mochten om dit laeste nyewe lant ende tselve oeck niet huren en mochten, dat die bueren alsdan die luyden, diet lant hadden, hoer penningen sellen moegen wederomgeven ende betalen, ende soe sellen sijt lant laten leggen tot gemeente, gelijk die voerwaarden gemaickt sijn, alleer die coop geschiede etc'.

¹⁵³ MRVG, 368: 'Alzoe zeeckere questie ende gescille uuytstaende is tusschen die van Naerden ende Loesdrecht ter eenre ende die van Hilleferssum cum sociis ter ander zijden [...]'.
¹⁵⁴ Ibidem, 342-343. Het stuk wordt door hem gedateerd eerste helft zestiende eeuw.

¹⁵⁵ Sebus, *De Erfgooiers*, 201.

¹⁵⁶ Van Zanden, 'The paradox of the marks', 125.

hij die eigenlijk niet uit, sterker, dat was de kwintessens van zijn these. De bioloog specificeerde zijn theorie namelijk in de ‘tragedie van vrijheid in commons’: bijvoorbeeld een weiland dat toegankelijk is voor iedereen (‘picture a pasture open to all’). Iedere veehouder zal zoveel mogelijk vee op de gemene gronden brengen als redelijk is (‘as a rational being’), teneinde zoveel mogelijk profijt te trekken, want iedere veeboer vraagt zich af wat het nut is van een beest meer in zijn kudde. Dat sorteert twee effecten. Enerzijds een positief effect; een vergroting van het inkomen, immers de winst door verkoop van het beest gaat geheel naar de veeboer. Anderzijds een negatief effect; de overbelasting van het gemeenschappelijk weiland, met alle nadelige gevolgen voor alle veeboeren. De baten zijn louter voor het individu en de kosten voor het collectief. Volgens Hardin is iedere veeboer geneigd alleen het positieve effect in overweging te nemen en dus voortdurend beesten toe te voegen aan zijn kudde en dientengevolge deze te laten grazen op het weiland.¹⁵⁷ Het is echter in de meeste commons zo geregeld dat er *geen* sprake is van vrijheid (in eigenlijke zin), maar juist van regulering en reglementering, soms strikt, soms losjes, maar altijd gericht op het in stand houden van het areaal gemene grond, afgezet tegen de behoeften van vaak de sterkste groep binnen het collectief. Het gaat derhalve niet om de tragedie van de commons, maar om de te verwachten tragedie door *vrijheid* in de commons, wat letterlijk leidt tot ongeregeldeheid.

Van Zandens belangrijkste constatering was dat de meest opvallende paradox te vinden is in het feit dat de reglementen van markeorganisaties in Drenthe oorspronkelijk ten voordele waren van de landbezittende klasse, maar allengs vooral ten nutte waren van de landlozen.¹⁵⁸ De landbezittende klasse (of veldslaggerechtigde erfgooiers) bleef in de periode 1404-1568 echter overeind, sterker, hun organisatie bleef intact tot 1971. In dat jaar maakten 150 scharende erfgooiers de dienst uit ten overstaan van bijna 5000 niet-scharenden, waarbij moet worden gezegd dat de laatste groep zich vanaf 1912 met steeds meer succes sterk maakte voor de ontmanteling van de marke. Er was voor hen alleen nog geldelijk gewin te halen. De landbezitters kregen echter tegen geringe vergoedingen de beschikking over gemene grond.

Over de door Van Zanden geïntroduceerde opvatting dat er in het algemeen sprake was van een meerderheid die zich niet aan de regels hield en vergripen en misbruiken moeilijk onder controle te houden waren, waardoor juist het tegenovergestelde werd bereikt, namelijk ongebreideld gebruik en ontginning van gemene grond, het volgende. In het Gooi is Van Zandens paradox misschien te vinden in de wijze waarop de markegenoten omsprongen met de verschillende grondsoorten: ten aanzien van de gemeen gelegen weidegronden en heidevelden ging het naar het zich liet aanzien relatief goed, ten aanzien van het bos liep het uit de hand. Dat was werkelijk een drama of in de optiek van Hardin een tragedie. Wanneer het bestuur van een common verzaakte een reglement af te dwingen of er een verminderd toezicht op na hield, was het inderdaad snel gedaan met de uitgangspunten van een dergelijke organisatie en met de organisatie zelf. Indien er ook andere redenen waren om reglementen niet te bekrachtigen of te handhaven, zoals in het geval met het bos, was de zaak helemaal verloren. De handelwijze van de holtrichter en zijn steeds minder goede verhouding met de graaf van Holland zijn hierbij van grote invloed geweest. Klaarblijkelijk hadden die een ontwrichtend gevolg.

Gezien de lange tijdsspanne tussen de eerste en de vierde schaarbrief en de continuïteit in de regels, was de paradox ten aanzien van de gemene gronden behoudens het bos schijnbaar aanwezig, en leidde niet tot een teloorgang maar tot het behoud van de gemene gronden.¹⁵⁹ De Gooise markegenoten reguleerden niet alleen het gebruik van de gemene gronden, maar vooral ook *door wie* ze werden gebruikt. Een eventueel ongebreideld gebruik werd door veel meer factoren bevorderd, bijvoorbeeld door de bemoeienis van de overheid of veranderende belangen van gerechtigde poorters. In deze visie creëerden de Gooise markegenoten in de periode 1404-1568 de juiste balans die Van Zanden in Oost-Nederland pas in de zeventiende en achttiende eeuw waarnam. De toe-

¹⁵⁷ Hardin, ‘The Tragedy of the Commons’, 1244-1245. Het opvallende is dat Hardin juist de sleutel verschaft om welke tragedie dan ook maar tegen te gaan: ‘Each man is locked into a system that compels him to increase his herd without limit in a world that is limited. Ruin is the destination toward which all men rush, each pursuing his own best interest in a society that believes in the freedom of the commons. Freedom in a commons brings ruin to all’. Regulering en handhaving geven de doorslag.

¹⁵⁸ Van Zanden, ‘The paradox of the marks’, 144.

¹⁵⁹ Ibidem, 143. Van Zanden sprak zelfs over een falend beleid vanaf de middeleeuwen tot de zestiende eeuw.

nemende overheidsbemoeyenis leverde echter de nodige problemen op en daarmee diende adequaat te worden omgesprongen.

Een veel belangrijker gevolg van de onderlinge conflicten en (vooral) de procesgang, was dat de overheid zich meer en meer met de Gooise marken en de Gooise markegenoten kon bemoeien, en wel via de rechtspraak. Dit fenomeen trad ook op inzake de ontmanteling van de Eltense hoven op de Veluwe; wanneer de hofgenoten er onderling niet uitkwamen en hun geschillen voor rechtbanken van de overheid gingen uitvechten, leverde dat op lange termijn vanzelfsprekend meer en blijvende overheidsbemoeyenis op. Bovendien werden de regels in toenemende mate geformuleerd op basis van vonnissen van hogere overheidsinstanties. Een goed voorbeeld vormen de gerechtelijke uitspraken die opgenomen waren in de vierde schaarbrief. Tegelijkertijd zullen de rijkere boeren ook meer belang hebben gehad bij die overheidsbemoeyenis, omdat zij hun belangen beter en gemakkelijker veilig konden stellen via het establishment.¹⁶⁰ Overheidsbemoeyenis heeft echter in twee opzichten invloed op de marke gehad. Enerzijds had het een bestendigend effect, want de instelling en de gebruiksrechten van de belangrijkste markegenoten liepen weinig tot geen gevaar, vooral omdat de overheidsinstanties door hun vonnissen de reglementen bevestigden.¹⁶¹ Anderzijds leverden problemen tussen de Eltense dienstlieden de Nijenrodes en de graven van Holland een verminderd toezicht op het bosgebruik op, waardoor het bos eind zestiende eeuw geheel verdwenen was.¹⁶²

Saillant of noemenswaardig detail is dat de Gooise marke die betrekking had op weide- en heidegronden en de venen door overheidsbemoeyenis geïnstitutionaliseerd werd. Het was immers graaf Albrecht van Beieren die voorafgaand aan de eerste schaarbrief liet weten dat in orde te bevinden en hij was ook zo vriendelijk om dat na gedane zaken te bekrachtigen. Pas op een hoger niveau, toen het om de zeggenschap over de grond ging en over de vraag wie nu eigenlijk de eigendom had, werd het problematischer. Toen kwamen de graaf en de Gooise marke, dus het collectief, tegenover elkaar te staan.

Conclusie

Werkten de schaar- en bosbrieven of reglementen? Waren het bruikbare en afdoende managementinstrumenten voor het gebruik en het behoud van de gemene gronden en het bos? Voor de beantwoording van die vragen lijkt de informatie in de bronnen over Gooiland niet in overvloed te zijn overgeleverd, maar een aantal berichten gaf een behoorlijk inzicht. In zekere zin werkten de schaarbrieven optimaal. Niet alleen waren het richtlijnen voor de gebruikers – richtlijnen die onderling waren bepaald –, ook zorgden overtreders voor meer uitspraken, herijking van de bepalingen en van meer belang: voor jurisprudentie. Alleen op basis van de verschillen tussen de schaarbrieven en aanvullingen en wijzigingen van items kan niet geconcludeerd worden of de reglementen wel of niet werkten. Daaruit is louter op te maken met welke problemen de marke en de gerechtigden kampten. Dat men zich niet altijd hield aan de bepalingen is wel duidelijk geworden, net als er evident sprake was van een sluimerende controverse tussen de stad Naarden en het Gooise platteland. Ook de onmin tussen de heren van Nijenrode en de graven van Holland nam toe. Het weren van nieuwkomers, het wel of niet toekennen van het schaarrecht en veldslag, volle en halve scharen, getuigenverklaringen over de wijze van het bosgebruik, het had allemaal te maken met het in balans houden van de agrarische

¹⁶⁰ Vgl. Warde, 'Common rights and common land in south-west Germany', 206: 'Where such disputes rumbled on between villagers or between villagers and lords and were not resolved by a local ordinance, the recourse of groups feeling wronged was increasingly to go to higher bodies of state for arbitration and judgement [...] but the result was that local rules increasingly became articulated and arbitrated on the basis of higher branches of government [...] This process anchored communal management more firmly in the context of the centralized state'. Vgl. Winchester, 'Upland commons in northern England', 54: 'A court which was active in terms of recording paines enabled the yeoman families from whose ranks the court jury was drawn, to extend their economic dominance over the poorer elements of society into the judicial sphere. As a result, what had been the lords court of the medieval centuries, with its accent on americing tenants for breaching the lords prerogatives, increasingly became a local parliament, in which management of common land on behalf of the farming community featured prominently'.

¹⁶¹ Ibidem, 207: 'As an arbitrator, however, the tendency of higher authorities was still to follow custom if it could be determined; indeed, many of the disputes dealt with reached them precisely because there was no local consensus over what custom should be. Certainly the regulation and management of the commons – setting of stints, size of wood allowances and so forth – were usually considered to be matters for the localities to determine'.

¹⁶² Vgl. J. Buis, *Historia Forestis*, 17: 'Toen de graven van Holland het feitelijke holtrichterschap van de heren van Nijenrode begonnen te bestrijden, viel het regulerende gezag in het bos weg'.

structuur.¹⁶³ Indien die ontwricht zou worden, dan waren de rapen gaar (ook voor de landsheer; hij had niets aan een stagnerende landbouw, want dat betekende automatisch een vermindering van inkomsten).

De schaarbrieven onthullen dat er niet alleen meningsverschillen waren en voorkwamen tussen de dorpen en de stad. Van gewicht is de vaststelling dat binnen het collectief problemen rezen en maatschappelijke groepen be- en ontstonden die hun eigen belangen behartigden. Die tegengestelde belangen van de verschillende sociale lagen werden via de schaarbrieven enerzijds gereguleerd. Daarbij moet worden gezegd dat het ‘bestuur’ op zichzelf een groep vormde, bestaande uit vertegenwoordigers van de dorpen en de stad, die als vanzelf eigen belangen kenden. Anderzijds werden de tegenstellingen door de toevoeging of (her)introdactie van restricties als veldslag veroorzaakt. De spanning die dat met zich meebracht had alles te maken met de weigering van een gerechtigde om al zijn rechten op te geven of met de bescherming van het weinige wat daarvan over was. Dat is later terug te zien in de twintigste eeuw, als de enorme groep niet-scharende erfgoeiers niets liever wil dan opheffing van het collectief. Voor hen bleven de voordelen van het bestaan van de marke dermate beperkt, dat zij alleen verkoop van markegronden (want het verkregen bedrag werd naar rato omgeslagen) voorstonden. In hoofdstuk zes ga ik dieper op deze materie in.

Sommige bepalingen uit de schaar- en bosbrieven werden overtreden, maar het is niet eenvoudig om aan te geven wie de rechtsmacht bezat of wanneer een overtreding ook werkelijk als hinder werd gezien. Verschillende interpretaties van de items in de schaar- en bosbrieven door individuele of verenigde gerechtigden droegen bij aan het ontstaan van conflicten, waardoor zelfs de items die eventuele meningsverschillen moesten beslechten, werden betwist. Steeds frequenter stonden groepen binnen de marke tegenover elkaar en werd de rechtbank bezocht, en dan ook nog de rechtbank van de landsheer. Dergelijke acties zorgden voor meer landsheerlijke bemoeienis en daarmee voor een bepaalde landsheerlijke erkenning van de rechtsgeldigheid van de schaar- en bosbrieven.¹⁶⁴ Anderzijds was het voor de overheid een uitstekende mogelijkheid om invloed te verkrijgen op het reilen en zeilen van de marke en daarmee op de handel en wandel van de gerechtigden.¹⁶⁵

Ten aanzien van de gemene gronden als weidegronden en heidevelden was geen sprake van een tragedie, paradox of drama. Via de vier schaarbrieven reguleerde de Gooise markegenoten niet alleen het behoud en beheer van die gronden, maar kanaliseerde ze tevens een groot aantal conflicten of meningsverschillen. Zowel binnen het collectief als daarbuiten werd adequaat omgesprongen met tegengestelde belangen, waarbij sommige groepen meer in de melk te brokkelen hadden dan andere en verschillende winnaars en verliezers zijn aan te wijzen. Ten aanzien van het bos lag dat anders. Handhaving van de reglementen werd achterwege gelaten. Dat resulteerde in ongereguleerd gebruik en de vernietiging van het Gooiersbos.

In het volgende hoofdstuk wordt de procesgang behandeld waarin de Gooise markegenoten na de uitvaardiging van de derde schaarbrief werden betrokken (1470-1474). Het ging toen niet om de schaar- en bosbrieven als zodanig. Het conflict had vooral te maken met wie de eigendom dan wel zeggenschap of gezag over de gemene gronden had: de landsheer, de Gooise markegenoten of, inzake het bos, de ietwat lastige heren van Nijnerode. De schaar- en bosbrieven kunnen wel aanleidingen zijn geweest voor de landsheer om die zaak aanhangig te maken. Immers, de tweede en de derde schaarbrief werden zonder zijn inmenging geconcipeerd en verraden een zekere drang naar onafhankelijkheid.

¹⁶³ Leupen, ‘Erfgoed van erfgoeiers’, 206. Ik geloof niet dat er een andere grondslag aanwezig was, bijvoorbeeld gemeenschapszin of andere moeilijk aan te wijzen sociale fenomenen.

¹⁶⁴ Vgl. De Moor e.a., ‘Introduction’, 17.

¹⁶⁵ Vgl. Warde, ‘Common rights and common land in south-west Germany’, 206.